

Torzulások a szovjet büntetőjog fejlődésében, a sztálinizmus elhatalmasodása

Tartalomjegyzék:

I., A szovjet büntetőjog kialakulásának történelmi előzményei

II., A büntető anyagi jog torzulásai

III., A büntető eljárásjog a diktatúra szolgálatában

- 1., Új büntető eljárásjogi szabályok
- 2., A nyomozati szakasz sajátosságai a sztálinista diktatúrában
- 3., Az ügyészség megváltozott szerepe, helyzete
- 4., A bírósági eljárás torzulásai, a koncepciók perke jellemzői

IV., A büntetés-végrehajtási jog, mint a terror eszköze

- 1., A halálbüntetés tömeges alkalmazása
- 2., A kényszermunkatáborok rendszere:

V., A sztálinista joggyakorlat következményei

I., A sztálinista, szovjet büntetőjog kialakulásának történelmi előzményei:

Annak, hogy a szovjet jog fejlődésének útja a sztálinizmus zsákutcájába vezetett, nagymértékben közrejátszottak az ország történelmének sajátosságai.

Ennek okai között fontos szerepet játszik a polgárosodás hiányos volta, amelynek következtében Oroszországban a piacgazdaságnak, a polgári társadalom intézményeinek, a szabadságjogoknak a kiépülésére nem kerülhetett sor, mivel a cári feudális egyeduraltat szinte azonnal a bolsevik diktatúra váltotta fel. Mindez azt eredményezte, hogy az orosz társadalomban nem alakult ki kellőképpen a demokratizmus hagyománya, a polgári értékrend sem.

Az ország jövőjét meghatározta, hogy évszázadokon keresztül zsarnoki uralom alatt állt. Csehov szerint Oroszország történelme „súlyos volt és dermedt, barbárság, bürokrácia, szegénység és tudatlanság jellemezte... Az orosz élet ezer tonnás kösziklaként nehezedik az emberre.”¹

Oroszországban ugyanis az 1861-es jobbágyszabadítás után megkezdődött a feudális rendszer kapitalizálódása, mégis – paradox módon – a Nyugattól inkább leszakadóban, mint hozzá felzárkózóban volt. Az ország a tőkés nemzetközi pénzrendszer és általában a világ gazdaság része lett, azonban ezen belül mégis alárendelt és kiszolgáltatott pozícióba jutott. A középkorias mezőgazdaság által közrefogott fejlett ipari „szigetek” viszonylag gyors fejlődése vált jellemzővé. A kapitalizálódási folyamatot akadályozta az is, hogy a feudális eredetű abszolutista rendszer a saját gazdasági, politikai túlélésében volt érdekelt, és ezért a polgárosodás érdekében nem volt képes végrehajtani a nemesi és bürokratikus rétegeinek felszámolását.²

Az Oroszország számára vereséget hozó krími háború jelentette azt a fordulópontot, amely ráébresztette az orosz társadalmat a despotikus cári uralmon alapuló rendszer kudarcára, tarthatatlanságára, és ennek következménye, az 1861-es jobbágyszabadítás és egy viszonylag független igazságszolgáltatási rendszer bevezetése jelentős, de csak átmeneti közeledést jelentett a jogállamisághoz. A helyi hatalmi szervek választhatóságának bevezetésén kívül azonban a diktatórikus rendszerben valódi politikai változások nem mentek végbe. Mindezek mellett viszont, ahogy Paszternak írta (Paris Review, 1960/24. szám), az 1840-es évekre a jobbágyság már elavult intézménynek számított ugyan, viszont semmilyen kézzelfogható remény nem mutatkozott a felszámolására.³

A múltból örökölt államszervezési technikák továbbra is jellemzőek voltak a közigazgatásban.

¹ Robert Conquest: Kegyetlen évszázad. XX. Század Intézet, Budapest, 2003, 79. o.

² Krausz Tamás: A sztálini rendszer kialakulásának történelmi okairól és jellegéről. Budapest, 1995, 6-7. o.

³ Conquest im. 109. o.

Megmaradt egy olyan hatalmas, bürokratikus rendőrállam, amely a polgári funkciókat nem tudta ellátni. A rendszer hagyományos politikai eszközökkel való, modern, kapitalista stabilizálása nem volt lehetséges a reformok ellenére sem. A falu lassú kapitalizálódása nem tudta megoldani a katasztrofális agrár-túlnépesedést, a falvak válságos helyzetét, a szegénységet, az éhínséget. Az iparosítás nem tudta felszívni a vidék felesleges munkaerejét.⁴

Oroszországban a polgárosodásnak, a kapitalizálódásnak a fent említett súlyos hiányosságai következtében a nyugatitól eltérő, torz gazdasági-társadalmi fejlődés ment végbe. Az ország magán viselte a keleti társadalmak múltból örökölt sajátosságait: a hierarchikus felépítést, a despotikus egyeduralomnak alárendelt társadalmat, amelyből hiányzott az a fajta tagoltság, amely Nyugaton jellemző volt.

Ennek az oka a Európa nyugati és keleti felének eltérő társadalomfejlődése, amely egymástól eltérő történelmi múltjukban gyökeredzik. Bibó István világított rá erre a különbözőségekre, amikor kifejtette, hogy a Nyugaton a keleti birodalmakkal szemben kialakultak a „szabadság kis körei”: A hűbériség klasszikus berendezésében a társadalom minden tagjának életét személyes, emberi közvetlenséggel kapcsolatok szabták meg, nem pedig központosított uralmak vagy uniformizált jogintézmények. Ez a rendszer az egymást kiegyensúlyozó viszonyoknak a sokaságán épült, melyek mindinkább feloldották, személyivé és közvetlenné tették a teljes és egyoldalú kiszolgáltatottságnak, alá-fölé rendeltségnek az ókori, bizánci és közel-keleti társadalmakra jellemző viszonyait. Természetesen még nem ismerte ez a rendszer a szabadságnak és egyenlőségnek nagy összefogó intézményeit, hanem kis körökben megvalósuló, kölcsönös személyes szolgáltatásoknak, kötelezettségeknek, jogoknak és szabadságoknak a sokaságában élt, melyekben nem egy-egy uniformizált társadalmi rend vagy osztály tagjaiként, hanem személyükkel, családjukkal, munkájukkal, szakmájukkal, birtokukkal tartoztak bele az emberek. Az alávetettségnek, szolidaritásnak, érdekvédelemnek a legkülönbözőbb kapcsolatait támadtak így.⁵

Ebből következett az is, hogy Nyugat-Európában a jobbágyság sokkal korábban megszűnt, mint Keleten, mivel itt előbb különféle szolgáltatásokkal tartozó, de földjéről el nem mozdítható paraszttá, később pedig szabad és szakszerű földművelővé alakult át. Ugyanezt a szerepet töltötték be a Nyugaton korán kialakult céhek: személyi és szakmai kapcsolaton alapuló munkaszervezetet, amely az érdekvédelem kezdetleges formájának is tekinthető. Ezt a fejlődési folyamatot koronázta meg Európa nyugati felében egy egyházi

⁴ Krausz: A sztálini rendszer... im. 8. o.

⁵ Bibó István: Az európai társadalomfejlődés útja. In: Bibó-breviárium: szemelvények Bibó István műveiből. Válogatta: Debreczeni József, Alexandra, Budapest, 2011, 50. o.

eredetű, de elvilágiasodott – és bizonyos fokig mindig függetlenséget élvező – értelmiségi igazgatási réteg, amelynek az volt a feladata, hogy írásbelivé tegye, oklevelek formájában feldolgozza és racionalizálja a szolgáltatásoknak, szabadságoknak és kötelezettségeknek ezt a bonyolult hálózatát.⁶

Nyugaton ez a sokrétűen tagolt, földjéhez, munkájához, szakmájához, szabadságához erősen kötődő, ragaszkodó társadalom eredményesen szembe tudott szállni a hatalomkoncentrációnak, az egyoldalú alávetésnek minden kísérletével, főként azokkal, amelyek a nagy hűbéruraktól, nagybirtokosoktól indultak ki. Ennek a küzdelemnek a folyamán Nyugat-Európában a királyi hatalom a szabadságaikat biztosítani akaró polgári, kézműves, paraszti és értelmiségi rétegek oldalán állt, ami korlátozta a túlzott hűbérúri és földesúri hatalmat.⁷

Európa nyugati felében a rendiség sokkal fejlettebb változata épült ki, mint Keleten, amelynek eredményeképp itt a rendi gyűlések a parlamentarizmus létrejöttének forrásai lettek később. Nyugaton így a keletinél sokkal folyamatosabb, szerveesebb fejlődés eredményeképpen honosodtak meg az egyes államokban a polgári társadalom intézményei, a szabadságjogok, a hatalmi ágak szétválasztása.

A társadalomfejlődésnek a szabadság felé haladó jellege a középkorban és az újkorban nyugatról keletre haladva folyamatosan csökkent. A középkor végétől, az újkor elejétől kezdve egész Kelet-Európában kialakult az a társadalmiszerkezet, amely a kasztrendszerű földesúri nemességből, ridegen uniformizált, a földesúri önkénynek kiszolgáltatott jobbágyságból, emellett szűk körre szorított, politikai öntudatra nem ébredő polgárságból, és a hatalommal szemben szolgálai beállítottságú értelmiségből állt. Amíg a nyugati fejlődést a társadalmi erőviszonyok folyamatos mozgása, előrehaladása, addig a kelet-európai társadalmakat a társadalmi erőviszonyok mozdulatlan megmerevedése jellemezte.⁸

Oroszországban mindezek mellett az erős, bizonyos korszakokban despotikus cári hatalom, és egy annak alávetett, a nyugatitól sokkal kevésbé tagolt társadalom jellemezte, amelyben csak kezdetleges formában alakultak ki az önrendelkezés, érdekképviselés kezdeti formái. Az orosz társadalom gondolkodásmódjában nem volt meg az önállóságnak, a demokratikus önrendelkezésnek a hagyománya, mivel a cári uralom idejéből tovább öröklődött az erős kezű, karizmatikus vezető, és a mindenható állam iránti igény.

⁶ Bibó im. 50-51. o.

⁷ Bibó im. 51-52. o.

⁸ Bibó im. 125. o.

Az orosz múltat egyszerre jellemezték a szélsőségesen zsarnoki módszerek, illetve az ugyanilyen szélsőséges reakció a korábbi zsarnokságra.⁹ Mindez az 1917-es forradalomhoz, a bolsevik hatalomátvételhez vezetett.

A társadalom hatalmas többségét alkotó proletarizálódott rétegek az éhínség, káosz, háborús pusztulás következtében könnyen befogadták az antikapitalista és államellenes eszméket, törekvéseket, amelyek az alulról létrejövő munkás- és parasztszervezetek közvetlen demokráciája megvalósíthatóságának reményéből indultak ki. A dolgozó osztályok szocialista önkormányzásának elmélete Marxtól eredt, de elméletének politikai előfeltételei nem a fejlett centrum-országokban, hanem Európa perifériáján, elsősorban Oroszországban alakultak ki.¹⁰

A Lenin által megalakított és vezetett bolsevik párt a szó valódi értelmében nem volt politikai párt, mivel nem igyekezett megegyezésre jutni a többi párttal, hanem meg akarta semmisíteni őket. Lenin lényegében militarizálta a politikát, mivel ő volt „az első államfő, aki belügyi és külügyi politikát a szó szoros értelmében hadviselésnek fogta fel, azzal a céllal, hogy az ellenséget meg kell semmisíteni, nem pedig meghódítani”.¹¹

A párt egy szekta és egy titkos társaság keverékére emlékeztetett, hosszú távú céllal és konspirációs módszerekkel, amelyek közül a valódi szándék maszkírozásától, sőt a bankrablásoktól és a merényletektől sem riadt vissza, hogy megváltó tanait megvalósítsa. Emellett a párt egyetlen ember függeléke volt, Vlagyimir Iljics Leniné, aki a párt karakterét a sajátjához igazította, ami többek között abból a megjegyzéséből is kitűnik, mely szerint „a párt nem úrilányok nevelője”.¹² A bolsevik párt minden totalitárius párt ősmódeljévé vált.¹³

Maga a bolsevizmus is a totalitárius mozgalmak közé tartozott, amelyekre az a jellemző, hogy a középpontban a Vezér áll, aki mozgásban tartja az egész szervezetet. Az ilyen mozgalmakban senkinek nem kell vállalniuk a felelősséget saját cselekedeteiért, hiszen mindent a párt, és az azt megszemélyesítő Vezér nevében tesznek.¹⁴

A totalitárius ideológiák leglényegesebb közös vonása az a mód, ahogy az egyetemes célkitűzéseket csoport-egoisztikus ambíciókra formálták át. Az egész emberiség boldogulására való törekvés egy kiválasztott csoportra vetítődött ki (osztály, nép vagy faj).

⁹ Conquest im. 110. o.

¹⁰ Krausz: A sztálini rendszer... im. 10. o.

¹¹ Richard Pipes: Russia Under the Bolshevik Regime (Oroszország a bolsevik rezsim idején). New York, 1993, 499. o.

¹² Marcel von Hamersveld-Michiel Klinkhammer: Könyörtelen messianizmus – A kommunizmus követői és áldozatai. Kairosz Kiadó, Budapest, 2000, 42. o.

¹³ Pipes im. 4. o.

¹⁴ Hannah Arendt: A totalitarizmus gyökerei. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992, 456-458. o.

Visszamenőlegesen is megvádoltak bizonyos csoportokat a megjósolt fejlődés elmaradásával (kulákok, zsidók, burzsoák), és kegyetlenül üldözték őket.¹⁵

A bolsevizmus, és főként annak a későbbi, sztálinista változata közös vonásokat mutat a német nemzetiszocializmussal abban, hogy mindkettőre jellemző volt egy összeesküvés fikciójában való vak hit: a nácik körében ezt a szerepet a „nemzetközi zsidó összeesküvés” hiedelme, a bolsevistáknál pedig a „burzsoázia, a szovjetellenes imperializmus összeesküvése” töltötte be.¹⁶

Az 1917 októberétől decemberéig tartó időszakban a hatalmát megszilárdítani szándékozó, Lenin vezetése alatt álló Népbiztosok Tanácsa legfontosabb feladatának a cári államhatalom és a feudális rend maradványainak eltörlését, és a „nép közvetlen hatalmát megtestesítő”, „alulról szervezett szovjetek” rendszerét kívánta kiépíteni. Ennek érdekében a feudális osztályokat megfosztották gazdasági alapjuktól, a földbirtokaiktól a földosztás segítségével. A rendi- és osztályprivilegiumok eltörlése – ami Nyugat-Európában már évszázados múltra tekintett vissza – Oroszországban gyorsan és drasztikusan ment végbe, és együtt járt szovjethatalommal szembehelyezkedő politikai erők jogi-politikai kirekesztésével. A bolsevik kormány kezdettől fogva rettegett attól, hogy a „proletariátus diktatúráját” a régi rend erői megdönthetik. Ennek megakadályozása céljából elnyomó gépezetet építettek ki.¹⁷

Az állam „megváltó” szerepébe vetett hit, és a diktatúra, mint „megoldás” Európa periférikus területein az első világháború után és a 20-as években a gazdasági és politikai válság eredményeképpen a „korszellem” lényegi tendenciáihoz tartozott, a Szovjetunióban ráadásul sajátos feltételek alakultak ki, amelyek elősegítették ennek a létrejöttét.¹⁸

Lenin meggyőződése az volt, hogy az erőszak a forradalom lényegéhez tartozik, ezért a terror alkalmazásától sohasem riadt vissza. Ezzel kapcsolatban Robespierre-re hivatkozott, aki szerint: „A nép kormányához a forradalomban éppúgy hozzátartozik az erény, mint a terror, az erény, amely nélkül a terror végzetes, s a terror, amely nélkül az erény tehetetlen. A terror nem egyéb, mint az azonnali, szigorú és hajthatatlan igazságosság; ennél fogva az erény kisugárzása.”¹⁹ Az erőszakot Marx sem tartotta elítélendőnek, ha az a proletárforradalom célját szolgálja: „Csak egyetlen mód van a régi társadalom véres haláltusájának és az új

¹⁵ Hamersveld-Klinkhammer im. 64. o.

¹⁶ Arendt im. 458. o.

¹⁷ Krausz: A sztálini rendszer... im. 11. o.

¹⁸ Krausz: A sztálini rendszer... im. 26. o.

¹⁹ Vellay, G. (szerk.): Discourses et Rapports de Robespierre. Paris, 1908, 332. o.

társadalom véres szülési fájdalmainak megrövidítésére, leegyszerűsítésére és lokalizálására, csak egyetlen eszköz – a forradalmi terror.”²⁰

A bolsevikok fegyveres ereje eredetileg Trockij forradalmi-katonai bizottsága volt a pétervári szovjetben. Trockijnak sem voltak aggályai az erőszak alkalmazásával szemben: „Nem fehér kesztyűben, lakkozott padlón lépünk be a szocializmus birodalmába.” – mondta.²¹

1917. október 25-26. után ez a bizottság azonnal a Központi Végrehajtó hatalom albizottságává alakult át azzal a céllal, hogy biztonsági feladatokat lásson el: harcolt az „ellenforradalmi tevékenység” ellen. Mivel e bizottság feladatai közé tartozott a gyanúsítottak elleni vizsgálat lefolytatása is, külön részlege alakult a fanatikus Feliks Dzerzsinszkij vezetésével, aki a Szmolnij biztonságáért volt felelős. Amikor azonban 1917-ben feloszlatták a katonai bizottságot, Dzerzsinszkij részlege továbbra is megmaradt, és átalakult „Összoros Rendkívüli Bizottsággá” (Cseka). Azt a feladatot kapta, hogy harcoljon az „ellenforradalom és szabotázs” ellen. A Cseka létrehozásáról szóló rendeletet csak több, mint tíz évvel később tették közzé²², így kezdettől fogva igazi titkosrendőrség volt, amelynek a létezését sokáig hivatalosan el sem ismerték.²³

Míg a cári titkosrendőrség, az Ohrana 15 ezer embert alkalmazott, addig a Csekának megalapításától számított három év elteltével már 250 ezer főfoglalkozású ügynöke volt. Kegyetlenségében is magasan felülmúlta a cári titkosrendőrséget, ugyanis amíg az utolsó cárok uralkodása alatt évente átlagosan 17 embert végeztek ki (beleértve a köztörvényes bűncselekmények elkövetőit is), addig 1918-19-ben a Cseka kizárólag politikai bűncselekményekért havonta ezer kivégzést hajtott végre.²⁴

Szinte közvetlenül a Cseka létrehozása után rendeletileg egy új típusú „forradalmi törvényszéket” állítottak fel, amely azok fölött ítélkezett, „akik felkelést szerveznek a Munkás-Paraszt Kormány hatalma ellen, aktívan szembeszegülnek vele, vagy nem engedelmeskednek neki, vagy másokat szólítanak fel szembeszegülésre és engedetlenségre”, valamint hatáskörébe tartoztak a szabotázsban vagy rejtegetésben vétkesnek talált köztisztviselők ügyei is. Ezt a bíróságot felhatalmazták arra, hogy „az eset körülményeivel és a forradalmi lelkiismeret parancsaival” összhangban hozza meg ítéleteit.²⁵ Ez a rendelet

²⁰ Karl Marx-Friedrich Engels: Historisch-Kritische Gesamtausgabe. 1. Teil, VII 423

²¹ Trotsky, Collected works. IV., 108

²² Pravda, 1927. december 18. sz.

²³ Paul Johnson: A modern kor – A 20. század igazi arca. XX. Század Intézet, Budapest, 2000, 79. o.

²⁴ Az adatot Alekszandr Solzsenyicin idézi 1975. június 30-án, Washingtonban tartott beszédében: Alexander Solzhenitsyn Speaks to the West. (London, 1978)

²⁵ E. H. Carr: The Bolshevik Revolution, 1917-1923. 2 kötet, London, 1979, 157.

végleg végett vetett a törvény uralmának Lenin új államában, mivel ez a törvényszék nélkülözött minden függetlenséget, teljes mértékben a Cseka befolyása alatt állt. A cári rendszerben az Ohranának ugyan joga volt bárkit letartóztatni, de ezt követően viszont a foglyot nyilvános tárgyalás céljából át kellett adnia a bíróságnak, amihez ugyanúgy joga volt, mint bárki másnak, minden büntetést a rendes büntetőbíróságok szabtak ki, a politikai bűncselekmények esetében is. Ezzel szemben az új bolsevik államban a Cseka ellenőrizte a titokban összeülő különleges bíróságokat, és hajtotta végre az ítéleteit.²⁶

Megalakítása után a Cseka heteken belül létrehozta az első koncentrációs és munkatáborait. A lágerek eredetileg SZOVNARKOM egyik rendelete nyomán jöttek létre, amely elrendelte, hogy „gyűjtsék be a burzsoá férfiakat és nőket, s lövészárkokat ásassanak velük Pétervárott.”²⁷ A foglyok őrzésére és elhelyezésére ezután táborokat állítottak fel, és miután a kényszermunka-program felügyeletét Csekára bízták, lágerei villámgyorsan szaporodni kezdtek a külvárosokban, vagy eldugott, vidéki területeken, amelyből később a gigantikus méretű „Gulag-szigetcsoport” fejlődött ki. Lenin hatalomra kerülésétől számított 9-10 hét elteltével a Cseka már állam volt az államban.²⁸

A bolsevik állam igazságszolgáltatása bevezette a kollektív bűnösség fogalmát.

A lenini terror legkegyetlenebb és jogtörténetileg legfontosabb vonása ugyanis az áldozatok kiválasztásának elve volt. Hatalomra jutása után alig néhány hónap elteltével Lenin elvetette az egyéni bűnösség fogalmát, és a személyes felelősség egész etikáját is, amely zsidó-keresztény eredetű volt. Őt már nem érdekelte az, hogy valaki mit tett vagy tesz, még kevésbé, hogy miért teszi. Először csak bátorította, majd utasította elnyomó szerveit arra, hogy az embereket ne valós vagy képzelt bűnök, hanem általánosítások, hallomások, rémhírek alapján tartóztassa le, és semmisítse meg. Ebben a folyamatban a vízválasztót Lenin 1918 januári rendelete jelentette, az állami szerveket felszólítja, hogy „minden káros rovartól tisztítsák meg az orosz földet”. A kipusztítandó „rovarok” közé sorolt társadalmi csoportok nagyon tág kört öleltek fel. Az elítélt csoportokra vonatkozó rendeletek hamarosan egész osztályokra terjedtek ki, amelyeket lelkesen követtek a Cseka hivatásos tagjai.²⁹

Dzerzsinszkij után a legfontosabb Cseka-tisztviselő a kegyetlen M. Y. Latsis volt, aki a lenini terror meghatározásához a legközelebb jutott: „A Rendkívüli Bizottság sem vizsgálóbizottság, sem törvényszék. Harci szerv, amely a polgárháború otthoni frontján ténykedik. Az ellenséget nem elítéli, hanem lecsap rá... nem egyének ellen háborúskodunk. A

²⁶ Johnson im. 80. o.

²⁷ Carr im. 159. o.

²⁸ Johnson im. 80. o.

²⁹ Johnson im. 82. o.

burzsoáziát mint osztályt irtjuk ki. Nem keresünk bizonyítékokat vagy tanúkat, hogy felfedjük a szovjethatalom elleni tetteket vagy szavakat. Az első kérdés, amelyet felteszünk, ez: melyik osztályhoz tartozik, honnan származik, milyen volt a neveltetése, mi a hivatása? Ezek a kérdések döntenek el a vádlott sorsát. Ez a vörös terror lényege.”³⁰

1922-re Lenin műve már beteljesedett: tervszerűen, módszeres munkával megteremtette az állami diktatúra tökéletesen kiépített gépezetét. A cári rendszerben a zsarnoki egyeduradalom még bizonyos mértékben korlátozva volt, ugyanis valamelyik egyház, az arisztokrácia, a városi polgárság, az ősi oklevelek, bíróságok és gyűlések az ellensúly szerepét töltötték be évszázadok folyamán. Emellett működött valamilyen külső korlátozó erő is: az Isten, a természettörvény vagy valamely abszolút erkölcsi elv képében. Ezzel szemben a Lenin által megálmodott és létrehozott diktatúrának ilyen gátjai, ellensúlyai nem voltak. Az ilyen funkciót betölteni képes társadalmi csoportokat, mint például az egyházakat, az arisztokráciát, a polgárságot egyaránt elsöpörte az útjából. Az állam birtokolt minden jogot. Az államon belül pedig a hatalom minden összetevője egy kis csoport – végső soron egyetlen ember – kezében összpontosult. Lenin megvetendőnek tartotta a demokráciát, formáját pedig csak egy eszköznek tekintette az erőszak és a diktatúra törvényesítéséhez.³¹

Igen sajátos meghatározását adta a demokráciának 1917-ben: olyan intézmény, „amelyben az egyik osztály a másik, a lakosság egyik része a másik ellen módszeresen erőszakot használ fel.”³²

Lenin az utolsó pártkongresszus időszakában fogalmazta meg azt a cikkelyt, amely a szovjet büntetőjogban végig az önkényuralom alapja maradt: „Az olyan propaganda, agitáció vagy olyan szervezetben való részvétel, illetve az ilyen szervezetekkel való együttműködés..., amely a legcsekélyebb módon is a nemzetközi burzsoáziának azt a részét segíti, amely nem ismeri el, hogy az eljövendő kommunista rendszernek joga van a kapitalizmus helyébe lépni, s amely erőszakkal próbálja megdönteni azt, akár intervencióval vagy blokáddal, akár kémkedés, a sajtó lepenézése útján, vagy bármely egyéb eszközzel – halállal vagy börtönnel büntethető.”³³

Ez a cikkely nyílt, korlátlan felhatalmazást adott a terrorra. Lenin 1922. május 17-én, Kurszkij igazságügyi népbiztosnak küldött levelében fogalmazta meg célját: „A terrorra

³⁰ Idézi Harrison Salisbury: *Black Night, White Snow: Russia's Revolutions, 1905-1917*. London, 1978, 565.

³¹ Johnson im. 96. o.

³² V. I. Lenin: *Állam és forradalom*. 1917

³³ V. I. Lenin: *Collected Works*. XXVII., 296

vonatkozó cikkelyt a lehető legtágabban kell megfogalmazni, mert gyakorlati alkalmazásának feltételeiről csak a forradalmi igazságtudat és a forradalmi lelkiismeret dönthet.”³⁴

Ezekben a mondatokban fejezte ki Lenin minden megvetését a morális törvényekkel szemben. Hasonlóképpen igazolta később Adolf Hitler is cselekedeteit, a „magasabb párttörvényre” hivatkozva. Lenin is a „forradalmi lelkiismeret” tekintette a legmagasabb rendű erkölcsi mércének tömeggyilkosságokra és kegyetlenségekre alapozott elnyomó gépezetének működésére vonatkozóan. Lenin talán hitt egy „forradalmi lelkiismeret” létezésében, de minden, amit szóban vagy írásban, hivatalos megnyilatkozásaiban vagy magánleveleiben deklarált, további kegyetlenkedésekre ösztönözte az államgépezetet alkotó tisztségviselőket. Lenint és kormányát megrontotta az abszolút hatalom. Az erőszakos forradalom, majd az azt követő erőszakos fennmaradás tönkretette a lelkiismeret, az idealizmus többi elemével együtt.³⁵

Az államilag a társadalomra erőszakolt ateizmus pedig megsemmisítette azt a keresztény gyökerű, Arisztotelésztől és Aquinói Szent Tamástól eredő jogi gondolkodást, mely szerint az emberi törvényeknél magasabb rendűek az örök, változatlan isteni törvények és a természettörvény. Az új jogfelfogás szerint az isteni törvény helyét annak torzképeként a „forradalmi lelkiismeret” foglalta el, mint categoricus imperativus. Ezt konkrétan meg nem határozott fogalmat minden írott törvény és íratlan erkölcsi szabály fölé helyezték, és hivatkozási alapként használták az embertelen intézkedések meghozatalához.

A keresztény humanizmus alapgondolatát, az embernek, mint Isten egyszeri és megismételhetetlen teremtményének a tiszteletét felváltotta a kollektivizmus értékrendje, amely szerint az egyén csak mint a közösség része bír értékkel, önmagában pedig alárendelhető, és így fel is áldozható a „közösség érdekeinek”. Az egyéni érdeknek, az egyén jogainak a tiszteletben tartása mint „imperialista csökevény” elvetendőnek minősült az új hatalom által vallott eszmék szerint. A közösséget a bolsevik ideológusok egyértelműen magasabb rendűnek tartották az egyénnel szemben. Az emberi élet értéke lecsökkent, ha egy általuk magasabb rendűnek vélt céllal vetették össze.

A Kirov 1934 decemberében bekövetkező halálát megelőző mintegy hat év a sztálinizmus nyitányának is tekinthető. Ebben az időszakban jöttek létre azok a politikai szervezetek és társadalmi feltételek, amelyek később lehetővé tették egy olyan állam létrejöttét, amelynek a legfőbb jellemzői a megfélemlített nép teljes elnyomása és a rendkívüli kegyetlenség voltak. A sztálinista önkényuralom a nagy tisztogatások által vált azzá, ami volt:

³⁴ T. H. Rigby: Lenin's Government: Sovnarkom, 1917-1922. Cambridge, 1979, 191-192.

³⁵ Johnson ím. 97. o.

felszámolt minden lehetséges ellenállást, emellett helyet csinált annak az új, hűségesebb felső vezetésnek, amelynek a segítségével Sztálin korlátlan egyeduralmat gyakorolhatott, mivel semmiféle akadályt nem támasztott ez ellen.³⁶

A történészek körében nincs egyetértés abban, hogy mi volt a tisztogatások közvetlen kiváltó oka. Egyes nézetek szerint ez a totalitárius kormányzás állandó és nélkülözhetetlen eleme, egy másik vélemény szerint viszont ez lényegében a belső politikai harc szélsőséges formája.³⁷

Egyik nézet sem hagyja viszont figyelmen kívül azt az erőt, amely elsődleges hajtóereje volt a terrornak: Sztálin erre irányuló szándékát és ambícióit. Ő irányította és siettette személyesen a letartóztatásokat, kirakatpereket és kivégzéseket legszűkebb környezete segítségével.³⁸

Ezen a ponton a Sztálin személyiségéből fakadó igények összemosódtak a politikával: a kegyetlen elnyomás mértékét maga Sztálin határozta meg, és ennek során semmiféle ellenszegülést nem tűrt el azoktól a vezetőktől, akiket éppen ő emelt hatalomra. A szovjet diktátor minden tetteire rányomta a bélyegét mélyes gyanakvása és paranoiás félelme.³⁹

Sztálin korán felismerte, hogy csak a személyi diktatúra (amit ő a „proletariátus diktatúrájával azonosított) alkalmas arra, hogy ellenfeleit féken tartsa, mivel azokat nem tudja a hivatalos szovjet jog normális eszközeivel legyőzni. Állítólag már 1922-ben is telefonlehallgató készülék volt az irodájában. Tíz évvel később pedig már mindenki potenciális ellenségnek számított, aki nem élvezte Sztálin személyes bizalmát. Mivel ő magával az állammal azonosította magát, ezért a vele szembeni bizalmatlanságot úgy értelmezte, mint összeesküvésre való „hajlamot” vagy „hajlandóságot”. Később pedig a náci Németország felemelkedése, majd a háború veszélyei között mindenfajta politikai ellenzék gyanúba keveredett, hogy esetleg a külső ellenség ügynöke, vagy annak malmára hajtja a vizet. Valamilyen módon meg kellett magyarázni a kollektivizálás súlyos következményeit, az 1932-33-as ukrajnai éhínséget, a tervteljesítés elmaradását, amelyhez bűnbakokra volt szükség. A legkisebb lopást is tudatos kártevésnek állították be. Sztálin gondolkodásában a vezető vagy tekintélyes értelmiségiek és a régi kommunista ellenzék körében még meglévő kritikai hangok az ellenségeskedés, a „rosszindulat” megnyilvánulásainak tűntek. Ezeknek az

³⁶ Ian Kershaw-Moshe Lewin: Sztálinizmus és náciizmus. Szukits Könyvkiadó, Budapest, 2005, 63. o.

³⁷ Arch Getty-Roberta T. Manning: Stalinist Terror: The New Perspective. Cambridge, Cambridge University Press, 1993.

³⁸ Boris A. Starkov: Narkom Ezhov. In: Getty-Manning: Stalinist Terror. 21-39. p.

³⁹ Kershaw-Lewin im. 64. o.

„ellenséges”, az új problémákat „nem értő” emberek kritikái, személyes találkozási Sztálin tudatában összekapcsolódtak, lényegében „összeesküvésekké” álltak össze.⁴⁰

Minden politikai okból letartóztatott embernek az összeesküvés vádjával kellett szembenéznie. Az összeesküvés egy magyarázó elv volt, amely a diktatúra önvédelmi reflexeként működött. Mindez (ál)tudományos formában is megjelent: 1938 szeptemberében jelent meg a hírhedt párttörténeti mű, a *Kratszkij kursz* (Rövid tanfolyam), amely a Szovjetunió Kommunista Pártjának történetét hol nyílt, hol rejtőzködő ellenséges frakciók „aknamunkája”-ként ábrázolta. Ez a párt mindenkori központi vezetősége ellen irányult, amelyet előbb Lenin Sztálinnal, majd az előbbi halála (1924) után már csak Sztálin jelentett. Sztálin harcát ez a könyv úgy festi le, mintha ő egy állandóan fennálló „ötödik hadoszlop elleni küzdelem vezére lett volna. A *Rövid tanfolyam* elsősorban a koncepciók perek igazolásául szolgált.⁴¹

Tehát Sztálinnak az a terve, mely szerint a moszkvai perekben likvidálni kell a „belső ellenség vezérkarát”, mint egyfajta ötödik hadoszlopot, amely leginkább Sztálin régi harcostársaiból, azaz a régi bolsevikokból állt, történelmi magyarázatot igényelt. A terv abból indult ki, hogy egy olyan összeesküvést bizonyítson be, amelyet az ezzel megvádoltak vallomásaira lehetett építeni. A valóság látszata ennek során mindennél fontosabb volt.⁴²

A tisztogatások elsősorban azok közül szedték áldozataikat, akik hatalmon voltak. Lewin szerint azért, mert a kormányzat vezető tisztségviselői, az apparatcsikok között túl sokan voltak azok, akik korábban más pártok, vagy az eredeti leninista párt tagjai voltak, és ők még emlékeztek arra, hogy ki mit tett a forradalom időszakában. Túl sokan formálhattak jogot arra, hogy a rendszer alapítói közé sorolják őket, és ezen a jogon beleszólást követeljenek a döntéshozatalba, és korlátozhatnák Sztálin egyeduralmát.⁴³

II., A büntető anyagi jog torzulásai:

A közép- és kelet-európai területeken a megkésett polgári átalakulás hatása alatt, félúton elakadt, megkésett polgári forradalmak eredményeként fejlődött ki az a jogcsoporthézió, amelyhez Oroszország jogrendszere is tartozott. A modell típusjegyei a XIX.

⁴⁰ Krausz Tamás: Az „összeesküvés-elmélet” sztálini iskolája. 4. o., In: http://lakatos.free.fr/page20/Osszeeskuveselmletek/files/page8_6.pdf

⁴¹ Krausz: Az „összeesküvés-elmélet”... im. 6. o.

⁴² Krausz: Az „összeesküvés-elmélet” sztálini iskolája, 7. o.

⁴³ Moshe Lewin: Grappling with Stalinism. In: The Making of the Soviet System, 308-309. p.

században a porosz-német, az osztrák-magyar, valamint az orosz birodalmi területeken figyelhetőek meg. Ezeket a késleltetett jogrendszereket a következetlenség, a megkettőzöttség (a feudális joggal), valamint a megkísérelt társadalmi átalakulás befejezetlenségéből eredő ellentmondásosság jellemezte. A jogrendszerek átalakulását ezeken a területeken általában levert forradalmak előzték meg, és ez a folyamat a néptömegek szinte teljes kirekesztésével zajlott az ebbe a körbe sorolható, jobbára dinasztikus keretek közé szorított államokban.⁴⁴

Az érintett területek jogrendjének a deformálódásához a századforduló évtizedeiben hozzájárultak a válság tünetei is, és ez minden ide tartozó országban összefüggött a későn megkezdett, hiányosan és ellenmondásosan véghezvitt társadalmi átalakulásokkal. A cári Oroszország jogrendjét még fokozottabban sújtották a deformálódás jegyei, amelyek akadályozták modern állami struktúrák kiépítését, és meggátolták az egységes polgári nemzetállam kiépítését is. Oroszország is azok közé a kelet-európai államok közé tartozott, amelyeknek a modern jogrendje még a kiteljesedés előtt elvesztette stabilitását, amelynek velejárójaként korán megjelent a klasszikus jogelvek feladása. Tehát ezek voltak azok a tendenciák, amelyek a közép- és kelet-európai késleltetett jogrendszerek korai összeomlásának a veszélyét elkerülhetetlenül magukban hordozták már a 20. század első évtizedeiben.⁴⁵

Tehát a jogállamisághoz vezető fejlődés félbeszakadt folyamata, a demokratikus hagyományok hiányosságai vezettek a bolsevik hatalomátvétel után a Szovjetunió sajátos anyagi büntetőjogának megalkotásához.

A szovjet büntetőjog már születése pillanatában az „osztályharc eszköze”-nek szerepét volt hivatott betölteni.

Az 1917-es bolsevik hatalomátvételt követően az állam jogalkotási hatáskörrel rendelkező szervei a munkástanácsok, azaz a szovjetek lettek, amelyek törvényerejű normatívákat alkottak. Ilyenek voltak például a II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus által megerősített dekrétumok, illetve deklarációk. Ezek között voltak alaptörvényi jellegűek is, mint például a „Dolgozó és kizsákmányolt nép jogairól” szóló deklaráció, amely a későbbi szovjet alkotmány egyik alapja lett. Az egyes –minisztériumok szerepét betöltő – népbiztosságok is rendelkeztek normakibocsátásra vonatkozó felhatalmazással. Az általuk

⁴⁴ Horváth Pál (szerk.): Általános jogtörténet (A jogállamiság útvesztései). II. kötet, ELTE, 1993, 115. o.

⁴⁵ Horváth: Általános jogtörténet im. 116. o.

alkotott jogszabályok többnyire a rendelet, az utasítás vagy az instrukció formáját öltötték magukra.⁴⁶

A bolsevikok győzelme után, az úgynevezett forradalmi jogalkotás keretében születő anyagi jogszabályok a bolsevik hatalomátvétellel szemben fellépő társadalmi csoportok ellenállásának legyőzését szolgálták, a forradalom által elért eredményeik védelme érdekében.

A kormány könyörtelen és ésszerűtlen gazdasági rendeletei következtében fellépő éhínség, és a hatalmas infláció széles körű elégedetlenséget és zavargásokat váltottak ki. A pénzforgalom helyett fejadagot szabtak meg a legfontosabb élelmiszerekből. A munkások sok helyen sztrájkolni kezdtek, mivel úgy érezték, hogy ha nem lehet árut vásárolni, akkor nem érdemes dolgozni. A kormány úgy próbálta munkára kényszeríteni az ellenszegülőket, hogy „katonai szolgálatra mozgósította” őket. Azokat, akik nem voltak hajlandók munkába állni, vagy otthagyták a munkájukat, „munkadezertőröknek” minősítették és büntetésük a megszégyenítéstől kezdve a kényszermunkatáborokba való hurcolásig terjedt.⁴⁷

A növekvő társadalmi ellenállás mind sürgetőbbé tette a bűnüldöző szervek kiépítését és a legveszélyesebbnek tartott elkövetési magatartások pontos meghatározását. Különösen fontossá vált ez a feladat a népi tribunálok és az egyéb helyi népi ítélkező szervek kialakulását követően, hogy a szervezetlen bíráskodás miatt kialakult jogbizonytalanságot némileg enyhítsék. A bolsevik hatalomátvétel utáni korszak első büntetőjogi normája a népi tribunálok munkáját szervező Igazságügyi Népbiztosság 1. számú Instrukciója volt, amely már egy egész sor büntetendő elkövetési magatartást szabályozott.⁴⁸ Ebben meghatározták a belső és külső ellenséggel való szövetkezés, a szovjet hatalom elleni támadás, a hazaárulás, a kémkedés, a diverzió, az ellenforradalmi terror, a szabotázs és több más, különösen veszélyesnek minősített bűncselekmény fogalmát. Az Instrukciók a legsúlyosabbnak tartott esetekben előírták az elkövetőnek a „haza ellenségévé” való nyilvánítását, ami politikai jogainak és javainak részleges vagy teljes elkobzásával is járt.⁴⁹ Már ebben a korai büntetőjogi normában is tetten érhető a későbbi politikai célzatú jogalkotás, a büntetőjognak a politikai ellenfelekkel való leszámolás szolgálatába állítása. Bizonyos szempontból ez a jogszabály a későbbi, hírhedt, „ellenforradalmi” bűncselekményeket büntetni rendelő 1927. évi büntető törvénykönyv 58. §-a előképének tekinthető, bár korántsem rendelt olyan kegyetlen

⁴⁶ Horváth Pál: A szovjet jog kialakulásának történelmi tapasztalatai. Jogtudományi Közlöny, 35. évf., 5. sz., 1980, 318. o.

⁴⁷ Rupert Butler: A sztálini terror eszközei – Cseka, OGPU, NKVD, KGB 1917-től 1991-ig. Gabo Könyvkiadó, Budapest, 2008, 30-31. o.

⁴⁸ NARKOMJUSZTIC (Igazságügyi Népbiztosság) 1917. december 19-i, 1. sz. Instrukciója a Tribunáloknak

⁴⁹ Horváth: A szovjet jog... im. 322. o.

szankciókat, (például halálbüntetést) az említett bűncselekmények esetében, mint a későbbi jogszabály.

A Lenin elleni merénylet-kísérletet követően, 1918. augusztus 30-tól kezdetét vette a Népbiztosok Tanácsának dekrétuma által elrendelt, vörös terror néven ismertté vált véres megtorlóssorozat, amely közel három évig tartott. Ez a dekrétum az Igazságügyi Népbiztosság által kiadott Instrukciókra épült, amelyek még a forradalom idején születtek.⁵⁰

Ennek során 1918. november 5-én a Cseka felhatalmazást kapott arra, hogy az előbb említett dekrétum által „osztályellenség”-nek minősített csoportok tagjait gyorsított eljárást követően azonnal kivégezze vagy kényszermunka-táborokba zárja. A vörös terrort elrendelő dekrétum szándékosan olyan homályosan, általánosan fogalmazta meg a tényállásokat, ami lehetővé tette a Cseka számára, hogy tetszése szerint értelmezze azokat. A jogszabály lehetővé tette azt is, hogy az ítéletet a vádlott távollétében hozzák. Védő nem vett részt a tárgyalásokon.⁵¹

Már ekkor megfigyelhető volt a szovjet büntetőjogban a köztörvényes és az államellenes bűncselekményekhez való jogalkotói viszonyulás tekintetében az az éles ellentét, amely az egész a szovjet büntetőjog egész története során jellemző volt. A korai szovjet büntetőjogi normák tartalmában ez különösképpen megmutatkozik, például a NARKOMJUSZTIC fent említett első dekrétuma a köztörvényes bűncselekmények elkövetőivel szemben csak a súlyosabb esetekben rendel szabadságvesztést, ami csupán 6 naptól 1 évig terjedhetett. A dolgozó osztályokhoz tartozást enyhítő körülményként vették figyelembe az ő esetükben, mivel náluk a nevelést és a megelőzést tekintették elsődleges célnak.⁵²

Az 1920-as évek első felében fellendült a jogalkotó tevékenység az egész Szovjetunió területén, amely egybeesett annak hivatalos megalakulásának időszakával. Ennek a kodifikációs hullámnak az eredményeképpen született meg az első szovjet anyagi büntető törvénykönyv 1922-ben: az OSZFSZK Büntető Törvénykönyve. Az 1922-23 folyamán egymás után születtek meg az autonóm köztársaságok büntetőjogi kódexei, amelyeknek az előbbi büntető törvénykönyv volt a mintája, a jogegységesítésre és törvényességre hivatkozva másolták le szinte azt.⁵³

A forradalmi törvénykezés és vörös terror során alkalmazott büntetőjogi gyakorlatra jellemző könyörtelenségen kívánt enyhíteni és az önkényes jogértelmezést – legalábbis

⁵⁰ Horváth: Általános jogtörténet im. 152. o.

⁵¹ Butler im. 36-37. o.

⁵² Horváth: A szovjet jog... im. 322. o.

⁵³ Horváth: Általános jogtörténet im. 154. o.

formálisan – kiküszöbölni a szovjet kormány, amikor 1924-ben kodifikálták a büntetőjog alapelveit „A Szovjetunió és a Szövetséges Köztársaságok törvényhozásának az alapelvei” címen, amely az 1919-es büntetőjogi alapelvekre épült. Például kimondta, hogy a legfontosabb államellenes bűncselekmények esetében a kiszabható büntetés legalsó és legfelső határát kötelezően rögzíteni kell, és az ítélkező gyakorlat ettől nem térhet el. A büntetések fogalmának újszerű értelmezését jelentette, hogy azok elnevezését egységesen „társadalomvédelmi intézkedések”-nek rendelte helyettesíteni.⁵⁴

A látszólagos enyhülést jelezte az 1920-as évek első felében a gyűlöltté és rettegetté vált Cseka megszüntetése mellett az önkényes jogértelmezés és jogalkalmazás kiküszöbölését szolgáló kodifikáció és a törvénykezés szabályozása. Ez utóbbi alapján az igazságügyi biztos általános, a köztörvényes bűncselekményekre kiterjedő hatáskörrel rendelkezett, az államellenes bűncselekményeket a munkástanácsok bíróságai vizsgálták ki, a hazaárulás súlyos eseteiben pedig a katonai bíróság ítélkezett.⁵⁵

A szovjet hatalom jogalkotó munkája során tehát előtérbe kerültek a büntető anyagi- és eljárásjogi munkálatok, amelyek a 20-as évek közepéig terjedő időben már a kodifikált jog szintjére emelték a hatályos joganyagot. Elháríthatatlan igényként jelentkezett ugyanis az, hogy a „belső és külső ellenség szakadatlan rohamaival szemben” egységes jogelveken nyugvó büntetőjog szülessen. Az 1920-as évek első felének büntetőjoga már a későbbi össz-szövetségi irányelvek talaján állt. Ennek a megalapozó munkának az eredményeképpen zajlott le büntetőjogi kodifikáció második nagy hulláma, amit az 1926. évi új anyagi büntetőjogi kódex indított el, amelyben rögzítést nyert a törvény területi és időbeli hatálya, az elkövetési magatartások pontos körülírása, és a társadalomvédelmi eszközök rendje is. Ez a büntető törvénykönyv nagy hangsúlyt fektetett a javító-nevelő jellegű intézkedésekre és a megelőzésre, persze elsősorban a köztörvényes bűncselekmények esetében. A „szocializmus társadalmi-gazdasági megalapozásának” erőszakos intézkedései a lakosság tömeges ellenállását váltották ki, amely a szovjet hatalom „létfontosságú érdekeinek” a fokozottabb büntetőjogi védelmét követelte meg. Ismét megjelent a büntetési nemek között a „nép ellenségévé nyilvánítás”, amely az állampolgári jogok elvesztésével, és részleges vagy teljes vagyonelkobzással járt. Ennek alapján a kodifikált anyagi büntetőjog leglényegesebb összetevőjének, az állam elleni bűncselekményekről szóló résznek a jelentős módosítása már 1927-ben napirenden volt.⁵⁶

⁵⁴ Horváth: Általános jogtörténet im. 159. o.

⁵⁵ Butler im. 40. o.

⁵⁶ Horváth: Általános jogtörténet im. 198. o.

A büntetőjog Sztálin számára az erőltetett kollektivizálás eszközeként is szolgált az 1930-as évek első felében. Ezt a célt úgy akarták elérni, hogy az egyéni paraszti gazdaságokat kötelezően átalakították kollektív gazdaságokká. A „kulákoknak” minősített gazdagabb parasztok ellen tervszerűen gyűlöletet szítottak. A gabona és bizonyos más termények kvótáit az állam által meghatározott áron be kellett szolgáltatni, és ahol szükséges volt, azt erőszakkal vették el. Minden fontosabb vagyontárgyat állami tulajdonba vettek. A kormány gyorsan egy határozatot bocsátott ki a „Kulákgazdaságok felszámolásának eszközei a teljes kollektivizálás területein” címmel, amely felsorolta azoknak a büntetéseit, akik „aktívan szembeszállnak a szocialista renddel”. Ezt követően, 1930. január 30-án Sztálin még egy rendeletet hozott „Az általános kollektivizálás területein a kulákgazdaságok felszámolására tett intézkedésekről”, amelyet a Politikai Bizottság elfogadott. A kuláknak tekintett parasztokat ez alapján kivégezték vagy bebörtönözték, családjukat pedig deportálták vagy elűldözték földjeikről.⁵⁷

Ennek a „harcnak” a jegyében született meg az 1932. augusztus 7-i törvény „Az állami intézmények, kolhozok és szövetkezetek vagyonának megóvásáról és a társadalmi (szocialista) tulajdon megszilárdításáról”.⁵⁸

Ennek a jogszabálynak az előzménye az volt, hogy az erőszakos kollektivizálás, kötelező beszolgáltatások miatt nagy területeken – főleg az ukrainai falvakban – éhínség tört ki. A közelgő éhhalál több embert lopásra kényszerített, és voltak olyan parasztok is, akik inkább elpusztították állataikat, csak hogy ne kerüljenek az állam kezébe. Sztálin fent említett, egyik legkegyetlenebb törvényével ettől akarta elrettenteni az embereket. A jogszabály értelmében kényszermunkával vagy halállal büntettek mindenkit, aki akár csak egy maréknyi gabonát vagy egy káposztát eltulajdonított.⁵⁹

Az Össz-szövetségi Központi VB a „növekvő ellenforradalmi veszély” leküzdése érdekében kiadta az állam elleni bűncselekmények új rendtartását, és ezzel egyidejűleg módosította a katonai Btk. számos jogszabályát is. Emellett a gazdasági diverzió, illetve az „iparosítást szabotáló ellenforradalmi tevékenység” elleni fellépés céljából a VB 1929 folyamán hazaárulónak nyilvánította azokat a külföldön tartózkodó állampolgárokat, akik „megtagadták a szovjet haza szolgálatát”. Az új politikai célkitűzések tükröződtek a gazdasági vezetők büntetőjogi felelősségének a kiterjesztésében is. A tervfeladatok szándékosnak nyilvánított nem teljesítése vagy akár a rossz termék előállítása is szigorú

⁵⁷ Butler im. 46-48. o.

⁵⁸ Kádár Miklós: Szovjet büntetőjog és eljárás. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1959, 27. o.

⁵⁹ Butler im. 50-56. o.

büntetést vont maga után. Ez a tendencia a 30-as évek folyamán a koncepciós perek tömeges megjelenéséhez vezetett.⁶⁰

A sztálini diktatúra addig ismeretlen méreteken, sajátos eljárási gyakorlattal és működési formákban alkalmazta a rendőri és az igazságszolgáltatási apparátust egyeduralmának kiépítésére. Az egész jogrendszert a törvényesség és a pártosság kettőssége jellemezte: Egyrészt a személyek egymás közötti, valamint az állampolgár és az állam viszonyának bizonyos területeit a törvényes normák rendszere szabályozta. Másrészt viszont kialakult az államnak az a kívánsága, hogy a korlátlan hatalommal bíró párt érdekeinek megfelelően megkülönböztette egymástól a köztörvényes és a politikai ügyeket. Az utóbbiak körének terjedelme folyamatosan változott annak megfelelően, ahogy éppen károsnak deklarált tevékenységet meghatározták. Ebben a vonatkozásban nem voltak állandóan érvényes szabályok, még kevésbé jogi normák. A politikai ellentétekben, amelyek megoldását a párt mindig rendőri-igazságszolgáltatási útra terelte, a pártosság a törvényesség rovására érvényesült, és az önkény az ilyen jellegű ügyekben felülkerekedett a korábbi kodifikált jogszabályokon, deklarált jogelveken.⁶¹

Az „ellenforradalmi bűncselekmény” fogalma egyre általánosabbá, végül így „gumitörvény” vált. A forradalmi katonai törvényszékekről szóló 1919. novemberi szabályzat még tételesen felsorolta azokat a hatáskörébe tartozó bűncselekményeket, amelyek általában minden állam biztonsági törvényhozásában megtalálhatóak, mint például az összeesküvés, felkelés, kémkedés, lázítás. Az Orosz Föderáció 1922. évi büntető törvénykönyvének 57. §-a ezzel szemben már megalkotta az ellenforradalmi bűncselekmény általános fogalmát.⁶²

E törvényhely szerint minden olyan bűncselekményt ellenforradalminak kell tekinteni, amely arra irányul, hogy megdöntse a szovjethatalmat. Tehát cselekvés volt szükséges a büntethetőséghez a jogszabály szerint. Ennek a törvénynek az 1923-as módosítása után viszont már egy új szemlélet érvényesült, mely szerint „a polgárháború befejeztével, a szovjethatalomnak a népgazdaság helyreállítására való áttéréseivel az ellenforradalmi cselekmények új, az ellenforradalmi tevékenység több-kevesebb leplezetlenebb formáiban jelentkeztek”. Erre való tekintettel az 57. § szövegében a „szovjethatalom megdöntésén” kívül megjelentek az „aláadás” és a „meggyengítés” kifejezések is. Még önkényesebbé tette a fogalom értelmezését és alkalmazását az a kiegészítés, amely szerint büntetendő az a tényállás

⁶⁰ Horváth im. 199. o.

⁶¹ Sipos Péter-Zinner Tibor: A szovjet koncepciós perek hátteréhez. 1. rész, Belügyi Szemle, 1990, 28. évf., 8. sz., 76. o.

⁶² Sipos-Zinner im. 78. o.

is, amikor az elkövető cselekménye nem irányul ugyan a fenti célok elérésére, viszont az elkövető tudja, hogy „a cselekmény a proletárforradalom alapvető politikai vagy gazdasági vívmányai elleni merényletet foglal magában”. A politikai bűncselekmény fogalmának határait teljesen kitágította az 1927-es szabályzat, amelyet minden szövetségi köztársaság büntető törvénykönyvébe változtatás nélkül beleillesztettek. A legtöbb ez alapján történt ítélezés az Orosz Föderációban fordult elő. Az OSzFSzK büntető törvénykönyvébe pedig az adott szakasz 58. §-ként került be. Innen vált hírhedtté és rettegetté ez a szám, mert elég volt csupán kimondani, már mindenki tudta, hogy miről van szó. Az 1958 decemberéig érvényben maradt törvény 14 pontban sorolta fel a hatálya alá tartozó tényállásokat.

Az 58. § szándékosan annyira tág körét ölelte fel a büntetőjogi tényállásoknak, hogy alig maradt olyan büntett, cselekedet, szándék vagy mulasztás, amelyet ne lehetett volna ide sorolni. A jogszabály körmönfont módon nem nevezi ezeket a bűncselekményeket „politikaiaknak”, hanem ehelyett az „államellenes vétségek” közé sorolja őket, egy helyen szabályozva például a „banditizmussal”. Ezzel a jogalkotó azt fejezte ki, hogy az állam nem ismer el senkit politikai bűnösnek, kizárólag közönséges, köztörvényes bűnözőnek.⁶³

Az első pont minden eddiginél átfogóbban határozta meg magát az alapfogalmat: „Ellenforradalminak kell tekinteni minden olyan cselekményt, amely a munkás-paraszt szovjetek, valamint általuk az SzSzkSz (Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége) és a szövetséges köztársaságok alkotmánya szerint megválasztott SzSzkSz, szövetséges és autonóm köztársasági munkás-paraszt kormányok hatalmának megdöntésére, vagy az SzSzkSz külbiztonságának és a proletárforradalom alapvető gazdasági, politikai és nemzeti vívmányainak aláásására vagy meggyengítésére irányul. Az összes dolgozó érdekei nemzetközi szolidaritásának erejénél fogva az ilyen cselekményeket ellenforradalmiaknak kell tekinteni akkor is, ha azok a dolgozók bármely más állama ellen irányulnak, még ha azok nem is tagjai az SzSzkSz-nek.”⁶⁴

Az egész jogszabály alkalmazását a sztálini időkben a rendkívül tágan történő értelmezés jellemezte, ami a „tisztogatás”-nak nevezett tömeggyilkosság „jogi alapját” képezte. Például azt is ellenforradalmi büntettnek minősítették, ha valamelyik lágerben egy végsőkéig legyengült fogoly megtagadta a munkát. Ezt az 58. §-ra hivatkozva halállal büntették, ami azonnali agyonlövést jelentett.⁶⁵

⁶³ Alekszander Szolzsenyicin: A Gulag-szigetcsoport. II. kötet, Új Idő, Debrecen, 1989, 65. o.

⁶⁴ Sipos-Zinner im. 78. o.

⁶⁵ Szolzsenyicin im: 66. o.

A törvénycikk második pontjának tárgya: „felfegyverzett bandák fegyveres felkelése vagy ellenforradalmi célból szovjet területre behatolása, valamint a központi vagy helyi hatalom birtokba vétele ugyanezen célból és különösen azért, hogy a Szovjetuniótól, vagy valamelyik szövetséges köztársaságtól területének egy részét erőszakkal elszakítsák, vagy hogy a Szovjetunióval külföldi hatalmakkal kötött szerződéseit felbontsák.”⁶⁶

A gyakorlatban ez azt is jelentette, hogy ha bármelyik köztársaság megkísérelné a Szovjetunióból való kilépést, akkor cselekményük vagy szándékuk ebbe a jogszabályba ütközne.⁶⁷

A harmadik pont alapján büntetendő az „ellenforradalmi célból teremtett összeköttetés valamely külhatalommal vagy annak képviselőjével... Támogatás nyújtása bármely módon olyan külföldi államnak, amely hadiállapotban van a Szovjetunióval, vagy ellene intervenció vagy blokád útján harcol.”⁶⁸

A gyakorlatban ezt úgy értelmezték a II. világháború alatt, hogy aki akár csak némi élelmet adott el egy német katonának, már elkövette ezt a bűncselekményt és halállal lakolt.⁶⁹

A negyedik pont megtiltotta a támogatás nyújtását „bármilyen módon a nemzetközi burzsoázia azon részének, amely nem ismeri el a kapitalista rendszert leváltó kommunista rendszer egyenjogúságát és e rendszer megsemmisítésére törekszik, úgyszintén az ennek a burzsoáziának befolyása alatt álló, vagy általa közvetlenül a Szovjetunióval szembeni ellenséges tevékenység kifejtésére szervezett társadalmi csoportok vagy szervezetek részére.”⁷⁰

A negyedik pontban foglalt bűncselekményt a bárkire ráfogták, ha olyan csoport tagja volt, akit Sztálin likvidálandónak minősített, vagy ha a társadalmat meg akarta félemlíteni, el akarta rettenteni valamely magatartástól. Ilyenek voltak például az emigránsok, akik 1920 előtt hagyták el a Szovjetuniót, és akikre a szovjet csapatok 1944-45 körül találtak rá Európában. Sztálin egyértelműen a burzsoázia kiszolgálóinak, a szovjetellenes propaganda terjesztőinek tartotta őket, amiért 10 év szabadságvesztés vagy halál volt a büntetésük.⁷¹

Az ötödik szakasz büntetni rendelte „valamennyi külföldi államnak, vagy külföldi állam valamely társadalmi csoportjának – ezek képviselőivel való kapcsolat útján –

⁶⁶ Sipos-Zinner im. 79. o.

⁶⁷ Szolzsenyicin im. 67. o.

⁶⁸ Sipos-Zinner im. 79-80. o.

⁶⁹ Szolzsenyicin, 67. o.

⁷⁰ Sipos-Zinner im. 80. o.

⁷¹ Szolzsenyicin im. 67. o.

hadüzenetre, vagy a Szovjetunió ügyeibe való fegyveres beavatkozásra, vagy más ellenséges cselekményre való reábírása”-t.⁷²

Szolzenyicin szerint ilyen bűnt elsősorban Sztálin követett el, ezért visszaemlékezésében ironikusan említi, hogy ezzel a ponttal kapcsolatban „kihagytak egy kínálkozó alkalmat” Sztálin megbüntetésére.⁷³

A hatodik pont a kémkedést, mint „tartalmánál fogva különösen őrzött államtitoknak minősülő értesülésnek valamely külhatalommal, ellenforradalmi szervezettel vagy magánszeméllyel való közlését, eltulajdonítását, vagy közlés céljából való gyűjtését” határozza meg.⁷⁴

Ezt annyira tágan értelmezték, hogy a gyakorlatban úgy tűnt, mintha a Szovjetunió lakosságának legnagyobb része ezzel a tevékenységgel foglalkozott volna. Sztálin ennek a bűncselekménynek a vádját önkényesen alkalmazta bárkire, akit meg akart semmisíteni, főleg a „nagy moszkvai perek” idején. A legtöbb koncepciós per fő vádpontja ez volt a sztálini megtorlás tetőzésének időszakában, 1937-38-ban.

Ennek a törvényhelynek a kirívóan tág értelmezését mutatta, hogy a kémkedés esetében nem csak az „elkövetett” cselekmény minősült büntetendőnek, hanem a jogszabály büntetni rendelte a kémgyanúságot is, amelyet PS rövidítéssel jelölt. Sőt a kémkedés gyanújához vezető kapcsolatok címén is rengeteg elmarasztaló ítéletet hozott. A kémkedést mindig halállal büntették, de a kémgyanú miatt elítélteknek is sokkal kegyetlenebb bánásmódban volt részük a lágerekben, mint a más államellenes bűncselekmény miatt elítélteknek.⁷⁵

A hetedik pont meghatározza a gazdasági ellenforradalom fogalmát: „az állami ipar, a közlekedés, a kereskedelem, a pénzforgalom, a hitelrendszer, valamint a szövetkezeti rendszer aláásása, ezek rendeltetésszerű tevékenységével ellentétes tevékenység kifejtése, állami intézmények és vállalatok felhasználása vagy ezek tevékenységével ellentétes tevékenység kifejtése a volt tulajdonosok vagy érdekelt kapitalista szervezetek érdekében.”⁷⁶

Az 1930-as években nagyon elterjedt ennek a pontnak az alkalmazása „kártetés” néven, ami tömeges letartóztatásokkal járt ezen a címen.⁷⁷ A véletlen hibák vagy az erőltetett ütemű tervek hiányos teljesítése esetén is ráfogták ezt a büntetést rengeteg emberre.

⁷² Sipos-Zinner im. 80. o.

⁷³ Szolzenyicin im. 68. o.

⁷⁴ Sipos-Zinner im. 80. o.

⁷⁵ Szolzenyicin im. 68. o.

⁷⁶ Sipos-Zinner im. 80. o.

⁷⁷ Szolzenyicin im. 69. o.

A nyolcadik pont magában foglalja „a szovjethatalom képviselői, vagy a forradalmi munkás- és parasztszervezetek funkcionáriusai elleni terrorista cselekmény elkövetését, valamint az ilyen cselekmények elkövetésében való részvételt, még ha az elkövető személy nem is tartozik valamely ellenforradalmi szervezethez.”⁷⁸

Ezt a pontot is rendkívül széles körűen értelmezték, ugyanis már az is „terror”-nak számított, ha valaki felpofozott egy párttagot. A párttagok személye elleni minden bűncselekményre ráhúzható volt ez a tényállás, még a legenyhébbekre is. A terror büntetőjogi fogalma még inkább bővült, amikor ezt a pontot összekapcsolták a 19. §-al, amely a szándékra is kiterjesztett előkészületről szólt. Egy veszekedés közben odakiáltott „No, megállj csak...! is megvalósította a pártaktivistához intézett közvetlen fenyegetés, azaz a TN-nek rövidített „terrorista szándék” tényállását.”⁷⁹

A kilencedik pont szerint diverziós cselekménynek minősül az „ellenforradalmi célból vasútnak, útnak, közlekedési és hírközlési eszköznek, vízvezetéki csőhálózatnak, közraktárnak, egyéb berendezésnek vagy egyéb állami vagy társadalmi tulajdonban lévő vagyontárgynak robbantás, gyújtogatás, vagy egyéb módon elkövetett” elpusztítása, illetve megrongálása.⁸⁰

A tág értelmezés ennél a pontnál abban nyilvánult meg a gyakorlatban, hogy az ellenforradalmi célt minden esetben kétségek nélkül feltételezték a munka során előfordult bármely tévedés, hiba, baleset alkalmával, és diverziónak minősítették azt.⁸¹

A tizedik pont ellenforradalminak minősíti azt a propagandát vagy agitációt, „amely a szovjethatalom megdöntésére, aláásására vagy meggyengítésére, vagy valamely ellenforradalmi bűncselekmény elkövetésére szóló felhívást tartalmaz.”⁸²

Ez volt az a pontja az 58. §-nak, amit az összes közül a legtágabban értelmeztek, és a jogalkotó ennél a pontnál kizárólag a büntetés alsó határát szabta meg béke idejére, a felső határt nem korlátozta. A hatalomnak az „alattvalóknak” tekintett társadalom szabad vélemény-nyilvánításától való félelme mutatkozott meg ebben a szabályban, ugyanis már „felhívást tartalmazó agitáció”-nak minősült egy barátok közötti, az állam vezetőit bíráló megjegyzés, beszélgetés, magánlevél, egy ismerősnek adott tanácsot pedig gyakran minősítettek felhívásnak. A „hatalom aláaknázása és gyengítése” tényállását merítette ki minden olyan gondolat, amely bármiben is eltért a hatalom által az emberekre erőszakolt

⁷⁸ Sipos-Zinner im. 80. o.

⁷⁹ Szolzsenyicin im. 69-70. o.

⁸⁰ Sipos-Zinner im. 80. o.

⁸¹ Szolzsenyicin im. 70. o.

⁸² Sipos-Zinner im. 80. o.

eszméktől. Ilyen célzatú „irodalmi termés”-nek tekintettek a jogszabály alapján minden levelet, feljegyzést, még a magánnaplókat is.⁸³

Ugyanígy büntetni rendelték az 58. törvénycikkben meghatározott bűncselekmények elkövetésére szóló felhívást tartalmazó irodalmi termék terjesztését, őrzését, valamint annak technikai előkészítését vagy megszerkesztését is.

A tizenegyedik pont tárgyalja „az ellenforradalmi bűncselekmények előkészítésére vagy elkövetésére alakított szervezetekben való részvételt, valamint minden szervezett tevékenységet, amely ellenforradalmi bűncselekmény előkészítésére vagy elkövetésére irányul.” Ennek a paragrafusnak a kommentárja alapján önálló és befejezett bűncselekménynek kell tekinteni a részvétel tényét, még akkor is, ha a szervezet semmiféle ellenforradalmi bűncselekményt nem követett el.⁸⁴

A joggyakorlat ezt a pontot úgy kitágította, hogy valójában szervezetre nem is volt szükség. Ha már két ember kritikát fogalmazott meg a rendszerrel szemben, az már szervezetnek minősült.⁸⁵

Büntetendőnek tekintette a tizenkettedik pont az „ellenforradalmi bűncselekmény feljelentésének elmulasztása”-t. A törvényhely értelmezése hangsúlyozta, hogy a „feljelentést elmulasztó személynek a bűncselekményt elkövető, vagy elkövetni szándékozó személyhez való családi vagy egyéb kapcsolata nem zárja ki a feljelentést elmulasztó személy büntetőjogi felelősségét”.⁸⁶

Ez a pont elsősorban az emberek lelkiismeretére igyekezett hatni, és a legsúlyosabb büntettek feljelentésének elmulasztása esetében a büntetés felső határát nem korlátozta. Az értelmezését pedig annyira kitágították, hogy bárkire ráfogták azt, hogy egy bűncselekményről tudott, de nem jelentette. Ezt úgy minősítették, mintha ő maga követte volna el.⁸⁷

A tizenharmadik pont büntetendőnek tekinti a „cári rendszer alatt, vagy a polgárháború idején az ellenforradalmi kormányok alatt felelős vagy titkos (ügynöki) szolgálatban kifejtett aktív cselekményeket, vagy aktív harcot a munkásosztály és a forradalmi mozgalom ellen”.⁸⁸

A koncepciós perekben ezt a tényállást is előszeretettel alkalmazták a koholt vádak között.

⁸³ Szoltsenyicin im. 70. o.

⁸⁴ Sipos-Zinner im. 80. o.

⁸⁵ Szoltsenyicin im. 71. o.

⁸⁶ Sipos-Zinner im. 81. o.

⁸⁷ Szoltsenyicin im. 71. o.

⁸⁸ Sipos-Zinner im. 81. o.

A tizennegyedik pont alapján ellenforradalmi szabotázsnek minősült: „meghatározott kötelezettség szándékos nem teljesítése, vagy szándékosan hanyag teljesítése a kormány hatalmának, illetőleg az államigazgatás működésének gyengítése céljából”.⁸⁹

Ezt a bűncselekményt röviden „szabotázs”-nak vagy „gazdasági ellenforradalmiság”-nak nevezték. A szándékosságot a gondatlanságtól ebben az esetben kizárólag a nyomozó hatóság „forradalmi jogtudata” különböztette meg, tehát önkényesen kijelenthették bárkiről, hogy szándékos károkozásban bűnös. Ezt a pontot alkalmazták a beszolgáltatást nem teljesítő parasztokra, az előírt számú munkanapot nem teljesített kolhoztagokra, a normát el nem érő lágerbeli foglyokra. A II. világháború után ezt a lágerből megszökő foglyokra is kiterjesztették, mivel tettüket a láger-rendszer aláaknázásának minősítették.⁹⁰

Kevés olyan szovjet polgár akadt, akit ne lehetett volna valamelyik pont alapján bármikor, önkényesen elítélni, hiszen egy pillanatnyi figyelmetlenség, téves mozdulat miatt elrontott munkadarab is okot adhatott a felelősségre vonásra a 7. pont alapján, a 10. pont tényállását pedig már az is kimerítette, ha valaki haragosan kifakadt amiatt, mert éppen nem volt tej a boltban.⁹¹

Az 58. szakasz első paragrafusát kiegészítették a „hazaárulási” klauzulával 1934 júniusában, amely alapján hazaárulásnak tekintendők mindazon cselekmények, amelyeket a Szovjetunió állampolgárai „a Szovjetunió katonai erejének, állami függetlenségének, vagy területi sérthetlenségének rovására követnek el, mint kémkedés, katonai vagy állami titok kiszolgáltatása, az ellenség oldalára való átpártolás, a határon túlra átszökés vagy átrepülés”.⁹²

Ez a törvényhely megállapítja a külföldre szökő katonai személy nagykorú családtagjainak büntetőjogi felelősségét, még abban az esetben is, „ha ezek semmivel sem segítették elő a készülő vagy elkövetett hazaárulást, sőt arról nem is tudtak. Ezeket az intézkedéseket a hazaáruló többi, vele együtt élő, vagy általa eltartott családtagjaival szemben alkalmazzák”. A tizenkettedik pont (a feljelentési kötelezettség elmulasztása) kivételével az összes többi pontban foglalt bűncselekmények elkövetése esetén lehetőség volt a halálbüntetés kiszabására.⁹³

Ez a jogszabály lehetővé tette a kormány számára a politikai ellenfelekkel való leszámolást, az emberek megfélemlítését, a diktatúra még fokozottabb kiépítését. Így a büntetőjog teljes mértékben a politika eszközévé válhatott a sztálinizmus időszakában.

⁸⁹ Sipos-Zinner im. 81. o.

⁹⁰ Szolzsenyicin im. 71. o.

⁹¹ Sipos-Zinner im. 81. o.

⁹² Sipos-Zinner im. 81. o.

⁹³ Sipos-Zinner im. 81. o.

A kollektivizálást is jellegzetes változások kísérték a büntetőjog szférájában. A mezőgazdasági termelőeszközök államosítása és a „falusi burzsoázia utolsó hadállásainak a felszámolása” céljainak igyekezett mindenben megfelelni a büntetőjogi jogalkotás. Az erőszakos intézkedéseknek ellenálló lakosság erejének letörése érdekében egyre inkább a büntető rendszabályokhoz folyamodott a kormányzat. Ennek megfelelően a „kuláktalanítás”, illetve az álszövetkezetek elleni harc már a 20-as évek végén számos új bűncselekmény kategória megalkotásához vezetett. Például a KOLHOZ-tulajdon fosztogatásának különböző módzatai, az államosítás alá került javak pusztítása vagy az úgynevezett „álszövetkezetek” szervezése kiterjesztett büntetőjogi felelősséggel járt. Ha ezekben a bűncselekményekben valakit bűnösnek nyilvánítottak, az a „kulákok” esetében távoli kényszerlakhelyre való kitelepítéssel, vagy „javító-nevelő munkatáborokba” küldéssel járt. A kényszerszermunka maximálisan kiszabható terjedelmét ezek jogszabály-módosítások a korábbi 1 évről 10 évre emelték. A szintén ebben az időszakban, 1933-ban hozott rendelkezések pedig visszaállították a kényszerszermunkával összekapcsolt száműzetés büntetését, amelyet eredetileg sem az alapelvek, sem pedig az anyagi büntetőjogi törvények nem ismertek.⁹⁴

Ebben az időszakban általánossá vált az elkövetők javainak a részleges és teljes elkobzása, ami a Szovjetunióban nem a tulajdonképpeni vagyoni elégtételt szolgálta, hanem a megtorlás részét képezte. A pénzbüntetés továbbra is csekély mértékű volt, bár a beszolgáltatási szabályok megsértése is a teljes vagyoneklobzást vonhatta maga után 1934-től. A sztálinista jogalkotásra jellemző módon a Végrehajtó Bizottság és a kormány korabeli együttes rendelkezései még a korábbi büntetőjogi alapelvekben rögzített feltételes elítélés szabályait is merevvé tették egy 1929-es módosítással, mivel szorgalmazták a visszaeső bűnözők esetében a korábbi felfüggesztett büntetés feltétlen hozzászámítását az ismételten elkövetett cselekmény miatt kiszabott büntetéshez.⁹⁵

A 30-as évek első felében a „kollektivizálás átütő sikere” a falu lakosságának elkeseredett ellenállását váltotta ki, ami a KOLHOZ-ok javainak (és szervezőinek) a pusztításában öltött testet. Ez ellen lépett fel a korabeli jogalkotás az erőszakos bűncselekmények kodifikált szabályainak a módosítása, valamint az állami és szövetkezeti tulajdont védő jogszabályok révén 1932-ben. Ezek a rendelkezések a KOLHOZ-tulajdon szándékos fosztogatását súlyban is azonos szintre emelték az állam tulajdon sérelmével. Az ilyen elkövetőket gyakran „a nép ellenségé”-vé nyilvánították, valamint teljes vagyoneklobzással és gyakran halálbüntetéssel sújtották. Ehhez hasonló súlyosságú

⁹⁴ Horváth im. 199. o.

⁹⁵ Horváth im. 199. o.

bűncselekménynek minősítették a KOLHOZ-on belüli károkozást, a kollektív gazdaságból való kilépésre ösztönző cselekményeket pedig eleve államellenes bűncselekménynek tekintették.⁹⁶

Kirov 1934-es meggyilkolása ürügyet szolgáltatott Sztálin számára a politikai ellenfelek megsemmisítésére, amelyhez a büntetőjogot használta fegyverként. A Sztálin által elrendelt politikai gyilkosság „hivatalos vizsgálata” ugyanis azt az eredményt hozta, hogy Kirov megölésére Trockij adott parancsot. Erre hivatkozva Sztálin parancsára megalkották az „ellenforradalmi gyilkosság megfékezését célzó” Össz-szövetségi Központi VB rendelkezéseket is 1934-ben, amelyek az állam elleni, illetve az államigazgatás rendjét sértő bűncselekmények széles körében törekedtek a büntetőjogi felelősség széles körű kiterjesztésére. A különösen enyhítő körülmények megléte esetén is csak a 10 évi szabadságvesztésig, illetve a teljes vagyonelkobzásig volt csökkenthető az ítélet súlyossága, minden más esetben pedig a legkegyetlenebb megtorlást tartották célravezetőnek. Ugyanebben az évben a katonai bűncselekmények eseteiben is teret kapott a büntetőjogi felelősség kiterjesztése.⁹⁷

A korszak jogalkotásának a könyörtelen szigorát mutatja az is, hogy a súlyosabb köztörvényes bűncselekmények elkövetőinek büntethetőségét a 12 évet betöltő (fiatalkorú) állampolgárok esetében is lehetővé tették. Ez a törvényhozói aktus is a büntetőjogi alapelvek lerontását jelentette, mivel a kodifikált jog a fiatalkorú elkövetők (14-16 év) esetében is csak a gyógypedagógiai kényszerintézkedések alkalmazását tette lehetővé. Aránytalanul súlyos büntetést rendelt a jog kiszabni ebben az időszakban az állami (szocialista) tulajdon sérelmére elkövetett kisebb súlyú cselekmények (lopás) elkövetőivel szemben. A sztálini jogalkotás folyamatát betetőzte 1937-ben az államellenes büntettek tárgyában kibocsátott törvény, amely a „különösen veszélyes államelleni büntettekért” – a halálbüntetések mellett – a kiszabható szabadságvesztés büntetések mértékét kirívóan magasra emelte (10-25 év), és számos – egyébként alárendelt jelentőségű – jogellenes magatartást (pl. munkajogi jogsértéseket) emelt át a büntetőjog szférájába. Ezáltal lényeges polgári jogi viszonyok vegyülhettek a büntető bíráskodás gyakorlatába, mint például az abortuszt tiltó rendelkezések 1936-ban.⁹⁸

⁹⁶ Horváth im. 200. o.

⁹⁷ Horváth im. 200. o.

⁹⁸ Horváth im. 200-201. o.

III., A büntető eljárásjog a diktatúra szolgálatában:

1., Új büntető eljárásjogi szabályok:

Az új büntető eljárásjogi alapelvek rögzítése már jóval Sztálin egyeduralmának kiépülése előtt, 1924-ben megtörtént. A sztálinizmus kiépülésének időszakában, az 1930-as évek elején a Szovjetunió kodifikált büntető eljárásjoga formálisan, látszólag a büntetőeljárás olyan korszerű jogelvein nyugodott, mint például az anyagi igazság, a nyilvánosság, a szóbeliség, a közvetlenség, a védelemhez való jog. A perjogi garanciák kiépülése is – elvileg – tovább folytatódott. A perorvoslatnak az előző korszakban kialakult sajátos kasszációs formája szinte változatlanul tovább élt. A korszak végén születő, 1938-as új bírósági szervezeti törvény ezt áttekinthető rendszerré formálta. Emellett a rendes és a rendkívüli bírósági fórumrendszer jogorvoslati rendjének az elkülönítését elősegítette a Szovjetunió törvényességi felügyeleti (ügyészség) szervezetének a függetlenítése 1933-ban.⁹⁹

A Kirov 1934-es halálát követő jogalkotás viszont teljesen működésképtelenné tette az amúgy is csak formálisan létező eljárásjogi garanciákat.

Az 1934-ben kibocsátott Össz-szövetségi Központi VB-rendelkezők (Lex Kirov) „a terrorista szervezeteknek a szovjethatalom dolgozói ellen elkövetett terrorista cselekményeivel összefüggő bűnügyek” esetében gyorsított eljárást rendeltek el, amely alapján legkésőbb tíz nap alatt be kellett fejezni a vizsgálatot, gyakran a vádirat benyújtása után 24 órával már ítélet következett. Az eljárást leegyszerűsítették. A vádlottnak a vádiratot ezekben az esetekben a bírósági tárgyalást megelőző napon kellett kézbesíteni, ami nem mondhatni, hogy sok időt biztosított a vádlott számára az ügy iratainak megismeréséhez. Az ilyen ügyeket a felek részvétele, a vádlott meghallgatása nélkül kellett tárgyalni. A statáriális úton meghozott ítéletek pedig semmisségi panasszal nem voltak megtámadhatóak, és még kegyelmi kérvényt sem adhattak be az ilyen ügyek elítéltei. A legsúlyosabb büntetést kimondó ítéletet pedig annak meghozatala után haladéktalanul végre kellett hajtani.¹⁰⁰

Így alakult ki az az ellentmondásos helyzet, hogy a jogforrási hierarchia csúcsán álló alaptörvényi garanciák megléte mellett alacsonyabb rendű jogforrások korlátozták, illetve tették lehetetlenné a büntetőeljárás jogelveinek az érvényesülését. Kirívó példáját jelentette ennek a jelenségnek többek között az is, hogy a szabotázs és diverzió fogalma alá sorolt bűncselekmények gyorsított eljárás alá vonását szabályozó 1937. évi rendelkezések alapján

⁹⁹ Horváth im. 201. o.

¹⁰⁰ Sipos-Zinner im. 81-82. o.

nem csak az elkövetés ténye, hanem annak valószínűsíthetősége is elegendő volt a büntető ítélet meghozatalához.¹⁰¹

2., A nyomozati szakasz sajátosságai a sztálinista diktatúrában:

Az „ellenforradalmi” bűncselekmények felderítése, ezen belül leginkább a vizsgálati anyag összeállítása, megszerkesztése, a gyanúsítottak őrizetbe vétele, letartóztatása, kikényszerített „vallomásának” elfogadtatása és betanultatása a politikai rendőrség hatáskörébe tartozott. Ezen kívül bizonyos korszakokban ez a szervezet ítélezésre és ítélet-végrehajtásra is felhatalmazást kapott, hatáskörét messze túllépve.¹⁰²

A szovjet politikai rendőrség létrejötte 1917 decemberében történt. Ekkor alakult meg az Összoroszági Rendkívüli Bizottság, a Cseka, amelynek vezetője F. E. Dzerzsinszkij volt. Ennek a szervezetnek az eredeti feladata az volt, hogy kinyomozzon minden ellenforradalmi és szabotázsselekményt, az elkövetőket pedig állítsa bíróság elé. Nem sokkal megalakulása után viszont már ítéleteket is hozott, és azokat végre is hajtotta, így sok ügyet nem terjesztett a forradalmi törvényszék elé.¹⁰³

A Cseka az egyeduradalomra törő bolsevikok „vasökle” lett a az 1918-ban kitört polgárháború folyamán. Ez a szervezet eredetileg korlátozott jogkörrel bírt, és csak az volt a feladata, hogy megakadályozza a garázdaságot, a fosztogatást és betöréseket a bolsevik hatalomátvétel után. Nem sokkal később viszont már szélesebb körű titkosrendőrségi feladatkörrel rendelkezett, ellenőriznie kellett minden olyan csoportot, amelynek lojalitásához kétség fért: a burzsoá „osztályellenség” tagjait, a cári rendszer volt tisztjeit, az Ideiglenes Kormányt, valamint az ellenzéki pártokat.¹⁰⁴

Az ítélethozatalra a Népbiztosok Tanácsának 1918. februári rendelete jogosította fel a nyomozó hatóságot, amely szerint az „ellenséges ügynököket, huligánokat, ellenforradalmi agitátorokat” a helyszínen agyon kell lőni. 1918 szeptemberében, miután több szovjet vezető ellen merényletet kíséreltek meg, a kormány meghirdette a vörös terrort. A politikai rendőrség most már hivatalosan is bírói jogkört kapott, így a nyomozó szerv igazságszolgáltatási intézménnyé vált. Három- vagy öttagú bizottságok mondták ki a halálos ítéleteket, de a három

¹⁰¹ Horváth im. 202. o.

¹⁰² Sipos-Zinner im. 82. o.

¹⁰³ Sipos-Zinner im. 82. o.

¹⁰⁴ Butler im. 31-33. o.

tagú testületek váltak általánossá. Ezek voltak a hírhedt és rettegett „trojká”-k, amelyek évtizedeken át működtek.¹⁰⁵

Lenin minden kivégzést lelkesen támogatott, és arra bízta a Cseka vezetőit, hogy az ítéleteket a nyilvánosság előtt hajtsák végre, hogy azok rettegést ébresszenek az emberekben. Előnyben részesítette az akasztást az agyonlövésssel szemben, mivel így a holttest közszemlére kitéve lóghat. A Cseka azokat végezte ki, akik „kapitalista bérenceknek” és „bünszövetségeseknek” minősültek, valamint a földbirtokosokat és a fehérgárdistákat. A kivégzettek vagyonát elkobozták, családjuktól is mindent elvettek.¹⁰⁶

1919 októberében a Cseka keretében különleges forradalmi törvényszéket is létrehozta. 1920 márciusában pedig arra is feljogosították a politikai rendőrséget, hogy adminisztratív döntéssel kényszermunkára küldjön olyan személyeket, akiket nem lehetett bíróság elé állítani, mivel nem volt ellenük kellő bizonyíték. Egy 1922. február 6-án kiadott rendeletben határoztak a Cseka megszüntetéséről, és ezzel egyidejűleg megalapították az Orosz Föderáció Belügyi Népbiztossága keretében létrehozott Politikai Főigazgatóság, azaz GPU néven az új politikai rendőrséget. Ez a hatóság már csak nyomozó szervként működött. Az 1924-es alkotmány 61. §-a újabb átszervezésről határozott, amikor kiemelte az Egyesített Politikai Főigazgatóságnak (OGPU) átkeresztelt intézményt az Orosz Föderáció Belügyi Népbiztosságából, és közvetlenül a Szovjetunió Népbiztosok Tanácsának alárendeltségébe utalta.¹⁰⁷

A Lenin elleni merénylet-kísérletet követő, három évig tartó terrorhullám után ideiglenesen eltörölték a halálbüntetést, a GPU hatásköre hivatalosan a köztörvényes bűncselekmények kivizsgálására szűkölt, bár a titkosrendőrség funkcióját továbbra is betöltötte. A Szovjetunió hivatalos megalakulása után központi irányítású szervvé vált a politikai rendőrség OGPU néven. Sztálin kollektivizálási tervét úgy erőszakolta rá a falvakra, hogy a kulákoknak minősített, bármilyen kis méretű földet, vagy állatokat, terményt birtokló parasztokat lelőtték vagy börtönbe, lágerbe zárták, a családjukat pedig deportálták vagy elűldözték földjeikről. Az OGPU döntötte el azt, hogy ki minősül kuláknak, és önkényesen válogatta őket ki. A vidék kifosztása miatt kitört éhínségben sokan veszítették életüket. Az OGPU könyörtelenül agyonlőtte azokat, akik végső kétségbeesésükben lopni próbáltak, hogy az éhhalált elkerüljék.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Sipos-Zinner im. 82. o.

¹⁰⁶ Butler im. 35. o.

¹⁰⁷ Sipos-Zinner im. 82. o.

¹⁰⁸ Butler im. 40. o.

Az egyes köztársaságok kormányaihoz OGPU-meghatalmazottakat rendeltek, akik a köztársasági OGPU-kat vezették. Ezáltal az OGPU olyan státusba került, mint az egyesített népbiztosság, amely egyaránt létezett össz-szövetségi és köztársasági szinten is. Hasonló hatáskörrel csak a Szovjetunió Külügyi és Honvédelmi Népbiztosságai rendelkeztek. Az újjászervezett politikai rendőrség vezetője formálisan Dzerzsinszkij maradt, viszont ténylegesen G. G. Jagoda kezébe került a szervezet vezetése.¹⁰⁹

Innentől kezdve a köztörvényes bűncselekmények kivizsgálása az igazságügyi biztos irányítása alatt állt, míg a politikai bűncselekmények ügyében a munkástanácsok bíróságai döntöttek, a hazaárulás esetében pedig a katonai bíróságok. Az „osztályellenség” csoportjába soroltakat most is ugyanúgy üldözték, mint korábban.¹¹⁰

A nyomozó szerv hatásköre az 1930-as évek elején jelentősen megnőtt. 1930-ban ugyanis felhatalmazást kapott arra, hogy bárkit munkatáborba küldjön. Ezzel összefüggésben minden kényszerszemlékát az OGPU irányítása alá rendelték, és minden olyan elítélt ide került, akinek a büntetése a három év szabadságvesztést meghaladta. Az OGPU szorosan együttműködött a Központi Ellenőrző Bizottsággal, amelynek következtében a párttal való bármilyen módon történő szembefordulás, annak tevékenységével kapcsolatos kritika összemosódott az államellenes bűncselekmények kategóriájával.¹¹¹

A kényszerszemlékátáborok felügyeletéért és a deportálásokért az OGPU felelt. A táborok foglyainak rabszolgamunkája a teljes szovjet munkaerő 10 %-át tette ki, amit igyekeztek minél inkább kihasználni. A szibériai lágerekben voltak a legszörnyűbb állapotok, mivel ezek a táborok a kegyetlen Leonyid Zakovszkij felügyelete alatt álltak, aki kézikönyvet is írt a kínzás különböző módszereiről. Genrih Jagoda feladata volt annak biztosítása, hogy a kollektivizálás ellen tiltakozók ügyében bíróságok helyett az OGPU döntsön. A parasztság megfélemlítése után a társadalom más rétegeit vette célba Sztálin, köztük pártbeli vélt vagy valós riválisait.¹¹²

Bár a politikai rendőrség elvileg a Népbiztosok Tanácsa alárendeltségébe tartozott, és az államügyészségnek is ellenőrzési jogosultsága volt fölötte, valójában a kommunista párt egyik intézménye volt. A Titkárság vagy a Szervező Bizottság ellenőrzése alatt álltak a fontosabb OGPU-kinevezések, az alacsonyabb szintűeket pedig a helyi pártszervezetekkel egyeztetették.¹¹³

¹⁰⁹ Sipos-Zinner im. 82. o.

¹¹⁰ Butler im. 40. o.

¹¹¹ Sipos-Zinner im. 82. o.

¹¹² Butler im. 57. o.

¹¹³ Sipos-Zinner im. 83. o.

A párton belül a növekvő diktatúra miatt formálódott komoly ellenzéki mozgalmak megjelenése miatt Sztálin igyekezett a politikai nyomozó szervet mozgósítani, és meghatározta annak feladatait a párt „eretnek” tagjaival kapcsolatban. Leonard Schapiro amerikai történész szerint a párt addig a pontig fenntartotta magának a tagok elleni eljáráshoz való jogosultságot, amíg az illetőt ki nem zárták a párból. Jelentősebb személyiségek esetében pedig az általánosan elfogadott szabály az volt, hogy őket letartóztatni csak a Politikai Bizottság felhatalmazásával lehetett. Emellett mind a Titkárság, mind a Központi Ellenőrző Bizottság szorosan együttműködött az OGPU-val, és mindig igénybe vette a segítségét 1923 után.¹¹⁴

1934 júliusában határozatot hoztak a bíróságokról és az ügyészségekről. Leglényegesebb pontjai közé tartozik az, amely szerint a bíróság és az ügyészség létszámát más intézményekből rendelte kibővíteni ezer munkatárssal, amelyet nagyrészt az OGPU testületéből irányítottak oda. A rendelet egy másik pontja az ügyvédi kar megtisztítására és átszervezésére adott utasítást. Az OGPU-nak az ügyészség fölötti befolyását azáltal erősítették meg, hogy a bírósággal és az ügyészséggel foglalkozó bizottság tagjai közé vették az OGPU képviselőjét és a Szovjetunió ügyészét, Akulovot is, aki az OGPU elnökének egykori helyettese volt. Ezzel lényegében az ügyészséget az OGPU tényleges ellenőrzése alá utalták, ugyanúgy, ahogy ezzel egy időben a bíróságot is.¹¹⁵

Nagy valószínűséggel az 1930-as évek elején Sztálin titkárságán belül létezett egy különlegesen titkos osztály, illetve Állambiztonsági Bizottság, amelynek tagjai feltehetően A. N. Poszkrjebisev, I. D. Agranov, N. I. Jezsov és M. F. Skirjatov voltak. 1934-ben meghalt V. R. Menzsinszkij, aki Dzerzsinszkij 1926-os halála óta állt az OGPU élén, amely lehetőséget biztosított a már régóta tervezett újbóli átszervezésre. 1934 júliusában az OGPU-t beolvasztották az össz-szövetségi hatáskörrel átalakított Belügyi Népbiztosságbba, az NKVD-be. A központosítás további erősödését jelzi, hogy a köztársaságokban működő NKVD-szervek nem a köztársasági kormányok, hanem a központi NKVD hatáskörébe tartoztak.¹¹⁶

Az Orosz Föderációban nem működött külön NKVD, hanem egy teljhatalmú megbízott, ezen keresztül pedig ténylegesen az össz-szövetségi NKVD látta el a politikai nyomozó szerv teendőit. Az ezt szabályozó rendelet szerint az NKVD feladatkörébe tartozott

¹¹⁴ Sipos-Zinner im. 83. o.

¹¹⁵ Alekszandr Nyekrics: A szovjet múlt tisztázásához: Részletek a Harvard Egyetem Orosz Kutatóközpontjában 1992. február 12-én elhangzott előadásból. (ford.: Belányi György), Aetas, 1993. 2. sz., 169. o.

¹¹⁶ Sipos-Zinner im. 83. o.

többek között a forradalmi rend és az állambiztonság védelme, a köztulajdon megóvása, a határok biztonságos őrzése, valamint az állampolgári ügyek intézése is.¹¹⁷

Amíg korábban az OGPU hatékonynak bizonyult a kulákok megfélemlítésében és a kényszermunkatáborok létrehozásában, addig a párton belüli belső „ellenséggel” szemben nem volt elég hatalma. Ezzel szemben az NKVD az elnyomás sokkal hatékonyabb és centralizáltabb eszközeként jött létre. A rendőrséget az NKVD irányítása alatt egységesítették, és az államellenes ügyek, illetve a terrorizmus eseteinek kivizsgálására különleges osztályokat hoztak létre. A nyomozás tanúk kihallgatása nélkül folyt. Ebben az időszakban kezdődtek a belső ellenzék megsemmisítését szolgáló koncepciók pererei.¹¹⁸

Az OGPU feladatait az NKVD-n belül az Állambiztonsági Főigazgatóság (GUGB) vette át, és a keretei közé tartozott emellett a rendőrségi főigazgatóság, a határőrség és a belső rendfenntartó őrség főigazgatósága, a kényszermunkatáborok (GULAG) főigazgatósága, valamint a tűzoltósági, az adminisztratív-gazdasági és a polgári ügyeket intéző főigazgatóságok is.¹¹⁹

Kirov meggyilkolása után Sztálin felvázolt egy „terroristákról” szóló határozatot, amely a hírhedt 58. §-hoz tartozó bűncselekmények esetén alkalmazandó eljárási szabályok alapja lett. Ebben az NKVD hatáskörébe utalta azt, hogy a gyorsított eljárás során halálra ítélték kivégzését végrehajtsa. A letartóztatottakat kihallgatásuk előtt éjjel-nappal kivilágított cellákban őrizték, és hogy ne aludjanak el, arra kényszerítették őket, hogy órák hosszat állva maradjanak. Emellett éheztetéssel és kínzással kényszerítették a gyanúsítottakat az előre elkészült vallomások aláírására, valamint azzal, hogy családtagjaik letartóztatásával fenyegették, vagy a halálos ítélet elkerülésével hitegették őket.¹²⁰

A GUGB a következőképpen épült fel: titkos politikai osztály, gazdasági osztály, operatív osztály, különleges osztály, külföldi osztály és közlekedési osztály. Az NKVD-n belül is működött egy bírósági hatáskörrel rendelkező különleges bizottság, amely jogosultsággal rendelkezett arra, hogy a gyanúsítottakat 5 évig terjedő száműzésre vagy kényszermunkatáborba küldje. Feltehetően vagy ez a szerv, vagy pedig a GUGB kollégiuma később jogot kapott halálos ítéletek meghozatalára és végrehajtására is.¹²¹

Az NKVD – ahogy korábban az OGPU – tevékenységéért a mindenkori pártvezetésnek volt felelős, amely utasításainak nem mondhatott ellent, feladata a

¹¹⁷ Sipos-Zinner im. 84. o.

¹¹⁸ Butler im. 61. o.

¹¹⁹ Sipos-Zinner im. 84. o.

¹²⁰ Butler im. 64-65. o.

¹²¹ Sipos-Zinner im. 84. o.

rendelkezések bármiféle ellenvetés nélküli végrehajtása volt. Ebből a szervezeti felépítésből az következett, hogy minél inkább Sztálin kezébe került át az egyes állami szervek irányítása, annál inkább kisajátította a politika rendőrséget is, és diktatúrája kiépítésére, ellenfelei megsemmisítésére, megfélemlítésre használta fel.¹²²

Sztálin feltétlen engedelmességet követelt a politikai rendőrség vezetőitől, és aki ennek nem tett eleget, az a diktátor kegyetlen bosszújának áldoztává vált. Ezt jól példázza Genrih G. Jagoda esete is, aki azzal váltotta ki Sztálin haragját, hogy kételyeit fejezte ki a Zinovjev-ügy gyanúsítottjainak bűnösségével kapcsolatban, amelynek vizsgálatára parancsot kapott. Erről tanúskodik Nyikolajevszkijnek az „Egy öreg bolsevik levele” című munkája, amelyben ezt írja: „Jagodát eltávolították tisztségéből, mert bizonyos ellenvetéssel élt a Zinovjev-Kamenyev-per megrendezésével kapcsolatban, amelyekről csak az előkészületek után tudta meg, hogy a megrendezés módja el van döntve. Ő azt akarta, hogy az ügyet vitassák meg a Politbüro-ban.”¹²³ Az irattári dokumentumok szerint, amikor Jagoda megkapta a vallomások másolatát a vádlottak egyre növekvő listájáról, amelyek bevonták Trockijt is az összeesküvésbe, azt írta, hogy ezek a dolgok „lehetetlenek” és mindez „hazugság”.¹²⁴

Jagoda azért is minősült „veszélyes lázadónak”, mert korábban, 1930 áprilisában az OGPU elnökhelyetteseként éles hangon bírálta a táborok rendszerét, és indítványozta, hogy helyettesítsék azokat településekkel az ország távoli vidékein. Jagoda véleménye az volt, hogy az elítéltek az ilyen településeken a családjukkal együtt élhetnének, és fakitermelési vagy más üzemekben dolgozhatnak. A száműzöttekből álló „speciális falvakról” úgy vélekedett, hogy azok megfelelően biztosítanak a száműzöttek kötődését az új földekhez.¹²⁵

A mindezek miatt leváltott, majd nem sokkal később koncepciós per áldozatává lett Jagoda helyett Sztálin Nyikolaj Jezsovot nevezte ki belügyi népbiztossá 1936-ban, aki kitűnt ember feletti munkabíráásával és a diktátor iránti feltétlen hűségével, engedelmességével. Olyan fontos intézkedéseket bíztak rá korábban, mint a Komszomol megtisztítása és a Külügyi Népbiztosság alkalmazottainak ellenőrzése. Ilyen módon Sztálin ideális segítő társat talált az új belügyi népbiztosban annak a tervének a valóra váltásához, hogy a pártapparátus ellenőrző funkcióit a titkosrendőrség megtorló funkcióival egyesítse. Jezsov minden ellentmondás nélkül végrehajtotta a Sztálin által kiadott embertelen parancsokat, és a vezetése alatt álló apparátus az utasításoknak megfelelően, kínvallatással, megfélemlítéssel elérte, hogy a 30-as évek második felében lezajlott „tisztogatások” során a koncepciós perek gyanúsítottjai

¹²² Sipos-Zinner im. 84. o.

¹²³ Közli: Amy Knight: Who Killed Kirov: The Kremlin's Greatest Mystery. Hill and Wang, 1999, 250-251. p.

¹²⁴ Knight im. 250-251. p.

¹²⁵ GA RF. F. R– 479. Op. 1.,3. dok. 23-24. Dokument opublikovan vo 2-m tome nasztojascsesgo izdanyija

az előre megírt „vallomást” produkálják. Miután Jezsov a „piszkos munkát” elvégezte, Sztálin gyorsan gondoskodott az eltüntetéséről a szokásos módon, egy újabb koncepció per segítségével 1939-ben.¹²⁶

A „tisztogatás”-nak nevezett tömeges mennyiségű koncepció perek idején a nyomozó hatóság rendszerint a megjelölt célokhoz illeszkedve keresett egy ügyet, és megállapította a megvádolható személyek körét. Egy előzetes vádirattervezetet készítettek, amelyhez a „bizonyító” anyagot úgy állították össze, hogy a gyanúsítottakat a vádiratban foglaltakat alátámasztó, előre elkészített vallomásokra kényszerítették. Érdemi nyomozás valójában nem folyt, hanem a vallatásban és a tervezet alapján a végleges vádirat összeállításában merült ki, és az utóbbi már az ügyészség közreműködésével zajlott.¹²⁷

Jezsov helyére elmozdítása után, 1938-ban Lavrentyij Beriját nevezték ki, amelyet követően az NKVD apparátusába új munkatársak kerültek, többek között az SZK(b)P KB vezető pártszerveinek osztályáról is. A végrehajtókat ugyan kicserélték, de a szervezet működési mechanizmusa, az embertelen módszerek alkalmazása változatlan maradt.¹²⁸

3., Az ügyészség megváltozott szerepe, helyzete:

Az ügyészség az OGPU befolyása alá kerülése óta maradék függetlenségét is elvesztette. 1934-re ez a szerv már nem volt egyéb, mint Sztálin politikai ellenfeleinek likvidálásához használt eszköz.

A koncepció perek tetőzésének korszakában szerepe arra korlátozódott, hogy a politikai rendőrséggel együttműködve összeállítsa a végleges vádiratot olyan módon, hogy az minél inkább megfeleljen az elérendő célnak, az előre elkészült ítéletben foglaltaknak. A politikai nyomozó szervekhez hasonlóan érdemi nyomozást természetesen az ügyészség sem folytatott le ebben a korszakban. A gyanúsítottak a nyilvános tárgyaláson elmondott szövegüket az ügyészségi nyomozati szakaszban szerepszerűen megtanulták, beleértve a „végszó”-ként szolgáló közvádloi kérdéseket, esetleg más terheltek vallomásait is.¹²⁹

¹²⁶ Nyekrics im. 170. o.

¹²⁷ Sipos-Zinner im. 78. o.

¹²⁸ Nyekrics im. 170. o.

¹²⁹ Sipos-Zinner im. 78. o.

Vezetője 1935-től Andrej Januarjevics Visinszkij főügyész lett, aki mensevik múltja miatt folyamatosan rettegett attól, hogy Sztálin vele is leszámol, ezért szolgálai teljesítette a diktátor minden parancsát, és nagyon sok koncepciós perben képviselte személyesen a vádat.

Alaptételei közül az egyik legfontosabb az volt, hogy a büntetőjog nem más, mint az osztályharc eszköze. Szerinte ezt szolgálták politikai ügyekben a nyilvános bírósági tárgyalások is, amelyeknek fontos „népnevelő” szerepet is szánt. Ezt a gondolatot következőképpen fogalmazta meg „A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban” című jogtudományi művében: „A Szovjetunióban a nyilvános bírósági tárgyalások a szocializmus ellenségei elleni harc legélesebb és legfontosabb pillanataiban megmozgatják a társadalom és a nép figyelmét. A Szovjetunióban a nyilvános bírósági tárgyalások nevelik a tömegeket azáltal, hogy megmutatják nekik az osztályellenség és ügynöksége gonoszságát, leleplezik előttük mindenféle mesterkedésüket, fokozzák a tömegek éberségét, növelik odaadásukat a szocialista építés ügye iránt. (...) Ez a munka teszi a szovjet bíróságot a szocializmusért vívott harc nagy jelentőségű tényezőjévé, a proletárdiktatúra hatalmas eszközévé.”¹³⁰

Visinszkij teljes mértékben elutasította a bíróságok politikától való függetlenségének polgári elveit, az igazságszolgáltatást „politikai tevékenység”-nek nevezte, és szerinte „E politika a szocializmus ügyével szemben ellenségei részéről tanúsított ellenállás megsemmisítésére, a proletariátus diktatúrájának megszilárdítására, a Szovjetek hatalmának megerősítésére, a szocialista együttélés szabályai iránti tisztelet, az állami fegyelem megszilárdítására irányul.”¹³¹

A fent említett jogtudományi művében a bizonyítékoknak a bíró általi szabad mérlegelése mellett érvelt. Szerinte az ügy körülményeivel kapcsolatos bizonyító erő mérlegelésében „rendkívüli jelentősége van annak az osztályharcnak, amely a bíró, vagy a vizsgálatot lefolytató személy viszonyát ezekhez a körülményekhez meghatározza...Helytelen azt gondolni, hogy a bizonyítási rendszer, valamint az egész bizonyítási jog (...) bármilyen fokon is osztályon kívüli, politikamentes kategória volnának.”¹³²

Visinszkij elutasította a „burzsoá érdekeket szolgáló” objektív igazság és igazságosság fogalmát, ezzel szemben szerinte „Mindenki, aki az igazságszolgáltatás területén működik, osztályának alapelveit tartja szem előtt tevékenysége során, így különösen ezt teszi a konkrét bírósági ügyek eldöntésére hivatott bíró is.” Nézetei szerint az általános erkölcsi normák

¹³⁰ Andrej Januarjevics Visinszkij: A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952, 25. o.

¹³¹ Visinszkij im. 54. o.

¹³² Visinszkij im. 75. o.

„elcsépett közhely”-ek, amelyek „a kizsákmányolók érdekeinek erkölcstelen erejét leplezik.”¹³³

Visinszkij szerint a politikai ügyekben (ellentétben a köztörvényesekkel) a vádlottak vallomásai a fő bizonyítékoknak számítanak, a legfontosabb, döntő bizonyítékok lesznek. Könyvében ezzel összefüggésben idézi a vádló szavait a „szovjetellenes trockista központ” ügyében elmondott vádbeszédéből: „Nem lehet azt megkövetelni, hogy összeesküvés, államfelforgatási ügyekben olyan álláspontra helyezkedjünk, amely szerint nekünk meggyőződésünk kialakításához jegyzőkönyvek, határozatok, tagkönyvek, tagkönyvszámok kellenek. Nem lehet azt megkövetelni, hogy az összeesküvők közjegyzői hitelesítés mellett kövessék el bűnös összeesküvő tevékenységüket. Egyetlen egészségesen gondolkodó ember sem vetheti fel így a kérdést államellenes összeesküvés ügyekben. Igen, ebben a vonatkozásban számos okiratunk van. Ha azonban ezek nem is állnának rendelkezésünkre, mégis jogosultaknak tartanánk magunkat a vád előterjesztésére, a vádlottak és a tanúk vallomásai és nyilatkozatai és – ha így akarják – a közvetett bizonyítékok alapján. (...) Továbbá a vádlottak vallomásait vesszük figyelembe, amelyek önmagukban is a legnagyobb fokú bizonyító jelentőséggel rendelkeznek.”¹³⁴

4., A bírósági eljárás torzulásai, a koncepciók perek jellemzői:

A pártállam jogfelettsége leginkább két jelenségben nyilvánult meg: a kényszermunkatáborok hálózatában és politikai célzatú, megrendezett perek, valamint a titkos tárgyalások tömeges megjelenésében.¹³⁵

A koncepciók perek jogi fogalma következőképpen határozható meg: olyan büntetőeljárások, amelyek elszakadnak a büntetőeljárásnak a büntető eljárásjogi törvényben foglalt céljától, és meghatározott politikai célok elérését szolgálják.¹³⁶

Ezeknek a politikai céloknak az elérése érdekében:

- fiktív tényállás alapján, vagy/és

¹³³ Visinszkij im. 178-179. o.

¹³⁴ Visinszkij im. 295-296. o.

¹³⁵ Sipos-Zinner im. 76. o.

¹³⁶ Kahler Frigyes: Gondolatok a koncepciók perekéről. In: Jogállam és diktatúra II. - Tanulmányok a koncepciók perek világáról. Kairosz Kiadó, Budapest, 2008, 37. o.

- megalapozatlan tényállás alapján, vagy/és anyagi-jogi rendelkezés megsértésével (beleérve ebbe a büntetés kiszabására vonatkozó szabályokat és bírói gyakorlatot), vagy/és
- amorális szabályok alkalmazásával

hoznak akár államellenes, akár köztörvényes bűncselekményekben marasztaló ítéletet.¹³⁷

A Szovjetunióban lezajlott politikai perek új, rendszerspecifikus vonásokat mutatnak. Mindenképpen új vonásnak tekinthető, hogy a politikai koncepció és megrendezett perek a kommunista diktatúrában a hatalom gyakorlásának és kisajátításának rendszeresített eszközeivé váltak, tehát nem alkalmanként előforduló, egyedi ügyekről van ebben az esetben szó. A sztálini állam a büntetőper jogi eszközeit, eljárásait módszeresen alkalmazta azok ellen, akiknek a nyilvános elítélését, megszégyenítését valamilyen politikai, társadalmi cél érdekében szükségesnek vélte.¹³⁸

A pártvezetés megalkotta az adott helyzetben szükségesnek tartott és a per útján megvalósíthatónak gondolt propaganda- és megfélemlítési, vagyis „társadalomnevelési” célokat. Ezt követte a perek megformálásának szakasza, amelyeket ezekhez a célkitűzésekhez igazítottak.¹³⁹

A koncepció perek bírósági szakasza nyilvános színjáték formájában zajlott. A tárgyalás a vádlottak, nagyon ritkán a tanúk, szakértők, emellett az ügyész és a bíróság elnöke között látványos kérdés-felelet „játékból”, a perbeszédekből, az utolsó szó jogán elmondott nyilatkozatokból állt. Ennek folyamán alakult át a vádirat a vele teljesen azonos értelmű, előre elkészített ítéletté. Az egyetlen érzékelhető eltérés a vádirat és az ítélet között az volt, hogy természetesen csak az ítélet tartalmazta a szintén előre meghatározott büntetési tételeket.¹⁴⁰

Az összes ítéletet kizárólag a vádlottak beismerő vallomására alapoztak, és egyetlen olyan tanúvallomás vagy egyéb bizonyíték nem hangzott el a tárgyaláson, amely egy normális eljárás elengedhetetlen része kell, hogy legyen. A vádlottak gépiesen előadták a betanult szöveget, bármennyire is logikátlan és valóságtól elrugaszkodott volt az.¹⁴¹

Robert C. Tucker amerikai történész jellemzése szerint: „Ami kibontakozik előttünk a perben, nem egyéb, mint egy gigászi fantáziaszöveg, amelyben a meghamisított valós történet elemei és darabjai olvadnak össze szemenszedett valótlanságokkal. Mindez együtt egy előre

¹³⁷ Kahler im. 38. o.

¹³⁸ Sipos-Zinner im. 77-78. o.

¹³⁹ Sipos-Zinner im. 78. o.

¹⁴⁰ Sipos-Zinner im. 78. o.

¹⁴¹ Isaac Deutscher: Sztálin. Budapest, 1990, 363. o.

kigondolt egységes rendszert alkot abban az értelemben, hogy minden összefügg egy koherens, logikus és belsőleg önmagát építő egésszé.”¹⁴²

A vádlottak ezeket a képtelen vádak egyrészt a párt és az eszme miatti hűségük, egyesek Sztálin iránti lojalitásuk miatt vállalták magukra, másrészt a kínzások, a családtagok kivégzésével való fenyegetés hatására. Voltak, akik abban reménykedtek, hogy a vádak annyira átlátszó valótlanságokat tartalmaznak, hogy azok úgysem lesznek hihetőek a közvélemény előtt, és így nem fogják nevüket beszennyezni.¹⁴³

Tucker megállapítása szerint ennek az alapja a „világméretű szovjetellenes összeesküvés” elmélete, amely magyarázatát és kiváltó okát adja sok valóban megtörtént eseménynek, és az egész egy „paranoid, légből kapott rendszert” alkot. Az üldözési mánia feltételez egy képzeletbeli ál-közösséget, amely egy fantázia-szülte és valódi személyekből álló szervezetet, amely összeesküvést szőtt egy gonosz cél érdekében, amely nem más, mint a szovjethatalom és Sztálin elpusztítása.¹⁴⁴

Az ilyen jellegű perek valódiságába vetett hit évtizedeken át a Szovjetunióhoz, a kommunista párthoz, és főként a Sztálinhoz való hűség próbakövének minősült. A kételkedés, különösen annak nyilvános kifejezésre juttatása eleve „ellenséges” magatartásnak számított.¹⁴⁵

Isaac Deutscher Sztálinról szóló művében a következőképpen állapítja meg a koncepciók perek jellemzőit:

- A perek mindenfajta tárgyi és más hitelt érdemlő bizonyítékok nélkül, kizárólag a vádlottak beismerésén alapultak, és senki sem vizsgálhatta, hogyan is születtek ezek a beismerő vallomások. A „vallomások” legtöbbször kínzás hatására, vagy az attól való félelem következtében születtek, más részük pedig zsarolás vagy megtévesztés eredményeképpen.¹⁴⁶
- A perek egy része a nyilvánosság előtt zajlott, ahol a vádlottak színpadias jeleneteket adtak elő, bűnösségüket hangoztatva. Mindezek irrealitását fokozta, hogy „mindazok a szerencsétlenek, akik reflektorfénybe kerültek, buzgón hamut szórtak a fejükre, fennhangon meggyónták bűneiket, sátáni ivadékoknak nevezték magukat, és de profundis dicsőítették a Supermant, akinek a lába porba tiporta

¹⁴² Idézi: Sipos-Zinner im. 78. o.

¹⁴³ Deutscher im. 363-364. o.

¹⁴⁴ Sipos-Zinner im. 78. o.

¹⁴⁵ Sipos-Zinner im. 78. o.

¹⁴⁶ Idézi: Kahler im. 14. o.

őket.”¹⁴⁷ Más részük – ahol nem sikerült rávenni a vádlottakat a „förtelmes látványosságra”- szigorúan titkos volt. Mind a két formának megvolt a politikai célja. A nyílt tárgyalások ugyanis a „társadalom meggyőzését” és a külföld megtévesztését szolgálták, a titkos eljárások pedig erősítették a társadalom tagjaiban a fenyegetettség érzését, a félelmet. A félrevezetés és a megfélemlítés a terror eszközeiként, összehangoltan működtek.¹⁴⁸

- A büntetőperek – a diktátor hatalma kétségbe vonhatatlanságának biztosítása mellett – konkrét politikai célok megvalósítását is szolgálták azzal, hogy a más nézeteket vallókkal kapcsolatban „bizonyítsa” azt, hogy a nézeteik valójában bűncselekménnyel egyenértékűek, valamint azt, hogy személyükben eleve ellenséges elemek.¹⁴⁹
- A perek gyakran teátrális külsőségei mögött teljes mértékben hiányzott a büntetőeljárás lényege: a független bíróság előtt zajló kontradiktórius eljárás, ahol a törvény előtti egyenlőség elve szerint, a vád és a védelem fegyveregyenlősége mellett, a vád tényállásának keretei között folyó eljárásban, a vád bizonyítási terhével, a bizonyítékok szabad mérlegelése alapján, valamint az ártatlanság vélelmének tiszteletben tartásával születik meg egy megalapozott tényállás, és ennek megfelelő marasztaló, vagy felmentő ítélet.¹⁵⁰
- A büntetőjogi felelősség alapja egy jogállamban kizárólag a személyes bűnösség lehet. A politikai célokat büntetőjogi eszközökkel elérni akaró koncepciós perekben viszont sokszor jelenik meg a kollektív bűnösség egy sajátos formája, amikor a „rossz osztályhelyzetű” vádlott bűnössége eleve vélelmezett.¹⁵¹

A koncepciós pereket Kahler Frigyes több, meghatározott típusba sorolja a tényállások szempontjából:

I., Az első csoportba a *konstruált koncepciós perek* tartoznak, amelyek jellemzője a kitalált, valótlan tényállások rendszere, időnként hamis (sokszor a politikai rendőrség által meghamisított) bizonyítékok felhasználásával. Legtöbbször viszont csak a vádlottak vallomásai álltak az ilyen ügyekben rendelkezésre, amelyeket a politikai nyomozó hatóság kényszer, megfélemlítés, zsarolás kombinált alkalmazásával „állított elő”. Bizonyos források

¹⁴⁷Deutscher im. 362. o.

¹⁴⁸ Kahler im. 14-15. o.

¹⁴⁹ Kahler im. 15. o.

¹⁵⁰ Kahler im. 15. o.

¹⁵¹ Kahler im. 16. o.

arról tanúskodnak, hogy az ilyen típusú eljárásokban előbb született meg az elképzelt szereplő, és csak utána kerestek a szerepre alkalmas vádlottakat.¹⁵²

A konstruált perek egy másik változata az, amikor a tényállást a valóság bizonyos elemeiből állítják össze olyan módon, hogy azok tendenciózus csoportosítása után a tényállásnak már nincs semmi köze a valósághoz, csak az eljárás előre meghatározott céljához. A legtöbb szabotázs-típusú perre ez volt a jellemző. A szabotázs-ügyekben legtöbbször egy baleset elemeit használták fel, illetve egyes gazdasági folyamatoknak a valós tényektől eltérő beállítását, vagy torz elemzését használták legfontosabb eszközként.¹⁵³

II., A *tendenciózus koncepciók perekre* viszont nem elsősorban a konstruált vagy torzított tényállás jellemző, hanem a joganyaggal történő visszaélés, ami különböző formában történik¹⁵⁴:

A., Ennek egyik csoportjába az *anyagi jogi szabályok sérelmével* folytatott perek tartoznak, amelyen belül a következő alcsoportok helyezkednek el:

a., *Nyílt törvénysértéssel folytatott eljárások*, amelyeknek tipikusan két variációjuk van:

- 1., A törvény tartalmának érdemi „megfordítása”
- 2., Bűncselekmény deklarálása rendeleti úton¹⁵⁵

b., Külön csoportot képeznek az *amorális jogszabályokon nyugvó ügyek*:

Ezekben az esetekben nincs törvényszegés, viszont a megalkotott joganyag a társadalom többsége által elfogadott erkölcsi normákkal gyökeresen szemben áll. Az ebbe a csoportba tartozó koncepciók perek ítéletei kizárólag semmisségi törvényekkel voltak orvosolhatóak.¹⁵⁶

c., Az *állampolgári jogegyenlőség nyílt sérelmét* megvalósító úgynevezett osztály-hovatartozás alapján hozott ítéletek esetében valós tényállás és valóban elkövetett bűncselekmények esetén egyaránt súlyos sérelem következik be, mert a vádlottak (bizonyos

¹⁵² Kahler im. 27-28. o.

¹⁵³ Kahler im. 28. o.

¹⁵⁴ Kahler im. 28. o.

¹⁵⁵ Kahler im. 28-29. o.

¹⁵⁶ Kahler im. 29. o.

esetekben a sértett) osztály-hovatartozására tekintettel különböző súlyossági fokú, nagyságrendű büntetéseket alkalmaznak.¹⁵⁷

B., A kodifikált eljárási szabályok és alapelvek lerombolásával és titkos utasítások alkalmazásával folytatott eljárásoknak is több fajtája van:

1., A törvény előtti egyenlőség helyébe lépő, fent említett *osztályba tartozás szerinti megkülönböztetés* nem csak a büntető anyagi jogszabályok osztályonként eltérő alkalmazását jelentette, hanem az eljárási szabályok alkalmazására is hatással volt. A „rossz osztályhelyzetű” vádlottak esetében ugyanis az ártatlanság véelme elvének alkalmazását felváltotta a *bűnösség vélelmezése*, amely ráadásul megdönthetetlen volt. Ehhez kapcsolódik az a Visinszkijtől származó nézet, mely szerint az in dubio pro reo elvét a gyakorlatban el kell vetni, amelynek eredményeképpen a politikai perekben a bizonytalan tényeket rendszerint a vádlottak terhére értékelték.¹⁵⁸

2., A bíráskodásnak, mint önálló hatalmi ágának a felszámolása, a bírói függetlenség megszüntetése a gyakorlatban a *titkos utasítások* intézményének a rendszeréhez vezetett, amely tág teret nyitott koncepciós perek tömeges mennyiségű alkalmazása számára.¹⁵⁹

3., A bizonyítékok szabad mérlegelését felváltotta a *bizonyítékok vádközpontú válogatása* azáltal, hogy Visinszkij alaptétele szerint a beismerő vallomás megléte esetén szükségtelennek tekintették a további bizonyítást.¹⁶⁰

4., A védelem formálissá vált, és így a tárgyalás „süketek párbeszéde” lett, mivel egy előre meghozott ítélet esetén minden más irányba való érvelés esélytelen.¹⁶¹

A koncepciós pereknek egy másik felosztása azok alkalmazását tekintve a *nyilvánosság szempontjából* lehetséges, amely szerint beszélhetünk:

¹⁵⁷ Kahler im. 29. o.

¹⁵⁸ Kahler im. 29. o.

¹⁵⁹ Kahler im. 29. o.

¹⁶⁰ Kahler im. 29-30. o.

¹⁶¹ Kahler im. 30. o.

a., az úgynevezett *látványperekről*:

Ezeket főként a civil társadalom elrettentésére, megfélemlítésére, elhallgattatására rendeztek meg. Ide tartoznak a politikai, vallási, szellemi vezetők ellen irányuló eljárások, amelyek forgatókönyveit a hatalom legfelsőbb köreiben készítették, és rendkívül kiterjedt propaganda- és sajtóhadjárat kísérte őket. A pereket előre kiválasztott közönség előtt, szinte színházi előadásként folytatták le. A nagy látványperekhez több szatellit-pert kapcsolnak, amelyek egyik funkciója az volt, hogy a fő perek tanúi más perek vádlottjaiként a hatalomnak teljes mértékben ki legyenek szolgáltatva, és ezáltal könnyen irányíthatóakká váljanak.¹⁶²

b., A perek másik csoportját a *titkos eljárások* jelentették:

Ezek szerepe a misztikus félelem keltése volt. A sztálinizmus idején a látványperek mellett nagy mennyiségben jelentek meg az ilyen jellegű eljárások, és a társadalom nagy részét érintették. Amíg a látványperek célpontjai a társadalomban vezető szerepet betöltők voltak, addig az úgynevezett tömeges perekben rengeteg embert ítéltek el, és áldozatai elsősorban a kisárutermelő parasztság, kisiparosok és más szegényebb rétegek tagjai közül kerültek ki. Többek között ezáltal kényszerítették őket egzisztenciájuk feladására és a kommunista rendszer által számukra kijelölt formációkba. A tömeges perek a terror hatásos eszközeiként az általános félelemkeltést szolgálták.¹⁶³

A jól megszervezett propaganda hatására a kirakatperek teljesen hihetőnek tűntek sokak szemében nem csak a Szovjetunióban, hanem külföldön, a nyugati demokratikus államok polgárai számára is. Példa erre Joseph E. Davies amerikai nagykövet, aki megnyugtató jelentéseket küldött hazájába, mivel szerinte a perekben szereplő vádak megalapozottak, az eljárások korrektek voltak.¹⁶⁴

Davies a nyomtatásban is megjelent, Karl Radek peréről közvetítő *Moszkvai jelentésében* elfogadhatónak tartja a szovjet büntetőjog azon sajátosságait, mely szerint: „A tettestárs éppen annyira bűnös és épp olyan mértékben felelősségre vonható, mint a főbűnös. Még a szervezett politikai tevékenységben való részvétel is, melynek célja ily cselekedet elkövetése, ugyanazzal a büntetéssel jár, mint amelyet a törvény a tulajdonképpeni büntetettre szab ki. (...) Az államellenes büntettek büntetései sokkal szigorúbbak, mint amelyeket a tulajdon, vagy polgári személyek élete ellen követtek el.”¹⁶⁵

¹⁶² Kahler im. 30. o.

¹⁶³ Kahler im. 30. o.

¹⁶⁴ Kahler im. 15. o.

¹⁶⁵ Joseph E. Davies: Moszkvai jelentés. Anonymus, Budapest, 1945, 44-45. o.

Az amerikai nagykövet számára is nyilvánvaló emellett, hogy a per egyik célja a propaganda, a társadalomnak az elnyomó hatalommal szembeni ellenállástól való elrettentése, valamint az „összeesküvés” vezetőjeként beállított Trockijnak a közvélemény előtti lejáratása volt.¹⁶⁶

A nagyszabású látványper másik célkitűzését Davies a nagyközönségnek arról való meggyőzésében látta, hogy vádlottaknak a bűncselekményeket beismerő, drámaian bűnbánó vallomásai hitelesek, azokat nem kényszer hatására tették. Szerinte ha az eljárást a nyilvánosság kizárásával folytatták volna le, akkor a közvéleményben esetleg felmerülhetett volna annak a gyanúja, hogy a terheltek nem befolyásmentesen vallottak bűneikről.¹⁶⁷

Davies a vallomások logikussága, egybehangzó volta miatt arra a meggyőződésre jutott, hogy „az állam szerveinek sikerült bebizonyítaniuk a vádat, legalább is vitán felül áll, hogy kiterjedt összeesküvést és titkos cselszövényeket szőttek a szovjet kormány, annak politikai vezérei és a fennálló törvények ellen. Véleményem szerint a vádlottak tényleg elkövették azokat a bűntetteket, amelyekkel a vádirat vádolta őket s amelyekkel önmagukat vádolták, s ezek a bűntettek megérdemlik a megtorlást. (...) Mindazt egybevetve, ami a vádlottak ellen mellett szól, nem tudok elképzelni olyan törvényszéket, bármely állami berendezkedés mellett, amely nem arra az eredményre jutott volna, hogy a vádlottak megszegték a törvényt. A vádirat kétségtelenül a törvény paragrafusain alapult.”¹⁶⁸

IV., A büntetés-végrehajtási jog, mint a terror eszköze:

1., A halálbüntetés tömeges alkalmazása:

Annak ellenére, hogy a Szovjetunió büntető törvénykönyve a sztálinizmus időszakában is „kivételes” büntetésnek nevezte a halálbüntetést¹⁶⁹, a politikai perekben ezt a büntetési nemet tömeges, eddig soha nem tapasztalt méretekben alkalmazta.

A kodifikált szovjet büntetőtörvények a legsúlyosabb büntetést a következő bűncselekmények esetében rendelték kiszabni: hazaárulás, kártevés, kémkedés,

¹⁶⁶ Davies im. 51. o.

¹⁶⁷ Davies im. 52. o.

¹⁶⁸ Davies im. 54. o.

¹⁶⁹ Kádár im. 86. o.

terrorcselekmény, súlyosbító körülmények fennállása esetén a szándékos emberölés, valamint háború idején elkövetett, különösen súlyos katonai bűncselekmények.¹⁷⁰

Bizonyos forrásokból az derült ki, hogy csupán két év alatt, 1937-ben és 1938-ban az NKVD 1 575 000 embert tartóztatott le, és az ezek közül elítélt személyek 51 %-át, azaz 681 692 embert ki is végeztek közülük.¹⁷¹

A letartóztatottakat többféle eljárás során ítélték el. A politikai, katonai és gazdasági „káderek”, valamint az értelmiségiek – tehát a legkönnyebben figyelemmel kísérhető, legismertebb emberek – ügyében katonai bíróságok és az „NKVD Különleges Tanácsa” ítélkeztek. Ezek az eljárások úgy elszaporodtak, hogy a kormány 1937 júliusának végén területi szinten is háromtagú bizottságokat, trojkákat szervezett, amelyek a területi párt-elsőtítkárból, egy ügyészből, egy NKVD- és egy rendőrfőnökből álltak. A kivégzési kvótákat a központi vezetés már előre meghatározta, ezért a trojkák szinte futószalagon működtek. A „nyomozás” a lehető legegyszerűbben zajlott le, ugyanis naponta több száz kartotékot vettek elő a trojkák, és a letartóztatástól számított pár nap vagy hét alatt halálos ítéletet hoztak, amelyek ellen nem volt helye fellebbezésnek, és pár napon belül végre is hajtották. A különleges akciókban – mint például a „kémek és kártevők likvidálása” -, illetve a nagy megtorló akciókban – mint az 1937-es „kuláklíkvídlás”, és az ugyanebben az évben lezajlott „bűnöző elemek likvidálása” – egyedül a véletlentől függött, hogy valakit letartóztatnak-e pusztán azért, hogy a kvótában előírt létszámot teljesítsék. Elegendő volt ehhez, hogy például az illető személy lakóhelye határövezetben legyen, ha életútja valamilyen módon összekapcsolta egy idegen országgal, de az idegen származás, vagy a névazonosság is megpecsételhette az áldozatok sorsát. Teljesíteni kellett az előírt normákat, és ha már kimerült az összeírt személyek névjegyzéke, a helyi hatóságok „kitaláltak valamit”.¹⁷²

A „kuláklíkvídlás” a következőképpen történt: 1937. július 2-án a politikai bizottság táviratot küldött a helyi hatóságoknak, amelyben elrendelte, hogy „azonnal tartóztassanak le minden kulákot és bűnözőt (...) hivatalból vizsgálja ki az ügyüket egy trojka, lőjék agyon közülük a legellenségesebbeket, és deportálják a legkevésbé tevékeny, de azért a rendszer iránt mégis ellenséges elemeket. (...) Azt javasolja a központi bizottság, hogy öt napon belül jelentsék neki a trojkák megalakulását, valamint az agyonlövendőké és a deportálandók számát.”¹⁷³

¹⁷⁰ Kádár im. 86. o.

¹⁷¹ Stéphane Courtois – Nicolas Werth – Jean-Louis Panné – Karel Bartosek – Jean-Louis Margolin – Andrzej Paczkowski: A kommunizmus fekete könyve – Büntény, terror, megtorlás. Nagyvilág, Budapest, 2001, 199. o.

¹⁷² Courtois et al im. 200. o.

¹⁷³ Courtois et al im. 196. o.

A központ ez alapján a következő hetekben „irányszámokat” kapott a helyi hatóságoktól, és ezek alapján állította össze Jezsov a 00447-es számú akcióparancsot 1937. július 30-án, amelynek alapján 259 450 személyt kellett letartóztatni, és ebből 72 950-et agyon kellett lőni. A kivégzendőkre és a deportálandókra vonatkozóan is arányszámot írtak elő. Feltűnő, hogy az itt célba vett „elemek” sokkal tágabb társadalmi-politikai körből kerültek ki, mint az eredeti célcsoportok: a „volt kulákok” és a „bűnöző elemek” kiegészültek a „társadalmilag veszélyes elemek”, a „szovjetellenes pártok tagjai”, az egykori „cári tisztviselők”, a „fehérgárdisták” csoportjaival. Ezeken kívül bármilyen – párttag, értelmiségi, „köznépi” – gyanús személyre ráhúzhatták ezeket az elnevezéseket. A GPU, majd később az NKVD évek óta bővítette a listákat.¹⁷⁴

2., A kényszermunkatáborok rendszere:

A sztálini diktatúra büntetés-végrehajtási jogának másik sajátossága a szabadságvesztés-büntetés – legalábbis embertelenségét tekintve - új formájának, a kényszermunkatáborok hatalmas rendszerének a létrehozása, amely amellet, hogy a terror egyik eszköze volt, gazdasági célokat is szolgált.

A szovjet táborrendszer elsősorban a politikai megtorlás és megfélemlítés eszköze volt, a diktatúrával szembehelyezkedők, a bolsevizmustól eltérő ideológiákat vallók, elégedetlenek megtörésére, a társadalomból való kirekesztésére és megsemmisítésére szolgált, másodsorban pedig a foglyok rabszolgamunkájának felhasználása céljából jött létre.¹⁷⁵

A táborrendszer működése nem korlátozódott a „nagy tisztogatások” idejére. Ahogy Dmitrij Lihacsovnak, a Gulag egyik híres, egykori foglyának a visszaemlékezései szerint: „... a letartóztatások, ítéletek és száműzetések hulláma már 1918 elején megkezdődött. Attól a pillanattól fogva ez a hullám egészen Sztálin haláláig egyszerűen mind nagyobb és nagyobb lett...”¹⁷⁶

A „ellenség” társadalomtól való elszigetelése egymásra épülő dekrétumok, pártvezetői utasítások és a politikai nyomozó szerv által kezdeményezett szervezeti intézkedések spontán egymásra épülő láncolatával, fokozatosan, de példátlan gyorsasággal építette ki a lágerrendszert. Annak arányában, ahogy 1917-ben létrejött sok civil szervezet, az

¹⁷⁴ Courtois et al im. 196. o.

¹⁷⁵ Czéh Zoltán: A Gulag logikája és funkciója. In: Krausz Tamás (szerk.): Gulag – A szovjet táborrendszer története. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001, 35. o.

¹⁷⁶ Dmitrij Lihacsov: Voszpominanyija. Szankt-Petyerburg, 1995, 118.

önkormányzati rendszert követelő munkások, a beszolgáltatásokkal éhhalálra ítélt parasztok ellenállásba kezdtek a bolsevik uralommal szemben, amellyel szemben a lágereket eredetileg „megelőző intézkedésnek” szánták. A hatalomátvételt követő években Lenin és a kormány vezetői a társadalmi problémák más megoldását nem ismerték, csak a megtorlást. A tőlük különböző politikai irányzat képviselőit kizárták a szovjetekből, és letartóztatták őket.¹⁷⁷

A kényszermunkatáborok gondolatának szellemi előzményét egyrészt Trockij „munkahadseregében” találhatjuk meg, és általában a hadikommunizmus ideológiájában. Másrészt a forradalmat megelőző cári uralom idején alkalmazott kényszermunka, például a Nagy Péter cár is rabmunkával építtetett kikötőket és erődöket.¹⁷⁸ Őt egyébként Sztálin csodálta, és később a lágerrendszer kiépítésében és a kínálkozó rabszolgamunka kihasználásában az ő példáját követte.

Az új hatalom urai ellen fellépő elégedetlenkedőket, lázadókat kegyetlenül megbüntették. Valószínűleg ekkor (1918 júniusában és júliusában) jöhetett létre az egész társadalom megtörését célzó terror politikája. Ez a folyamat a Lenin elleni merényletet követően intézményessé vált. Ez után néhány nappal, 1918. szeptember 5-én kiadták a szovjet rendszer elnyomó politikájának alapidokumentumát, „vörösterorról” című dekretumot, amely kimondta, hogy „a fehérgárdista szervezetekkel, összeesküvésekkel és lázadásokkal kapcsolatba hozható személyeket” agyon kell löni, „az osztályellenséget pedig koncentrációs táborokba kell zárni”.¹⁷⁹

Habár a bolsevikok nagyon kritikusan viszonyultak a cári rendszer büntetőpolitikájához, elítélték annak bosszúálló jellegét, és deklarálták a büntetést felváltó „átnevelés” fontosságát, a gyakorlatban már a kezdetektől élesen elhatárolták egymástól az elkülönítendő „osztályellenség”-et, és az átnevelendő köztörvényes bűnözőket.¹⁸⁰

Ezzel a bolsevik kormány az általánosan elfogadott erkölcsi és jogi normákat eldobva, közvetlenül hozzáfogott vélt vagy valós ellenfeleinek módszeres megsemmisítéséhez. Rendkívül gyorsan nőtt a lágereknek, a fizikai leszámolás színtereinek a száma. 1921 végén a foglyok 44,2 %-át a Cseka szervei, 24,5 %-át a népbíróságok, 8,7 %-át a forradalmi törvényszékek, 11,6 %-át pedig a hadseregen belül működő forradalmi katonai törvényszékek ítélték el. Ezen belül csak 17 %-ot tettek ki az ellenforradalminak minősített cselekedetek miatt elítéltek.¹⁸¹

¹⁷⁷ Gereben im. 93. o.

¹⁷⁸ Czéh im. 36. o.

¹⁷⁹ Gereben im. 94. o.

¹⁸⁰ Czéh im. 36. o.

¹⁸¹ Gereben im. 95. o.

Lenin a köztörvényes bűnözőkhöz elnézőbben viszonyult, mert szerinte a bűnözés oka a „tömegek kizsákmányolása” volt, ezért őket potenciális szövetségeseinek tekintette. Nem tartott szükségesnek semmiféle különleges büntetést a bűnözők elrettentéséhez, mivel szerinte a bűnözést idővel a forradalom úgyis meg fogja szüntetni. Az első szovjet büntető törvénykönyv deklarálta, hogy „nem létezik egyedi bűn”, és hogy „a büntetést nem szabad megtorlásnak tekinteni”- legalábbis a köztörvényes bűncselekmények esetében.¹⁸² A bolsevik hatalomátvételt követő első évtizedben a két fogolytípusnak megfelelően még a szovjet börtönök is két típusra oszlottak. Ez a kettéválás a kaotikus börtönviszonyok és a helyhiány miatt spontán jött létre. 1917-ben ugyanis az összes elítéltet a cári rendszerből maradt régi börtönökben zárták, amelyek piszkosak, zsúfoltak voltak, emellett nagy problémát jelentett az élelmiszerhiány és a járványok terjedése is a fogvatartottak között..¹⁸³

Az áldatlan állapotok következtében a Cseka kénytelen volt új megoldásokat kitalálni a rabok elhelyezésére. Már 1918. június 4-én találtak egy újfajta megoldást, amikor Trockij azt indítványozta, hogy a lázongó cseh hadifoglyok egy csoportját zárják *konsztlager*-be, azaz koncentrációs táborba..” A javaslatot Lenin elfogadta, és 1918 nyarán a hadifoglyok szabadon engedése után kiürült táborokat a Cseka rendelkezésére bocsátották, amely ideális szervezetnek bizonyult a lágerek őrzésére, ugyanis ez az új szerv nem tartozott a szovjet kormány vagy bármelyik minisztérium fennhatósága alá. Tagjait nem kötötték a törvényesség hagyományai, nem kényszerültek konzultálni a rendőrséggel, a bíróságokkal vagy az igazságügyi népbiztossal.¹⁸⁴

A Lenin elleni merényletet követő vörös terror során nagyon fontos szerepet játszottak a „különleges táborok”. A vörös terrorról szóló első dekrétum szerint nem csak „a burzsoázia, a földbirtokosok, a gyárosok, a kereskedők, az ellenforradalmi papok és szovjetellenes tisztek fontos képviselőinek” letartóztatását és bebörtönzését, hanem „koncentrációs táborokban való elszigetelését” is előírta. 1919 végén már huszonegy tábort tartottak nyilván, 1920 végére pedig a számuk százhétre nőtt. Dzerzsinszkij 1919-ben a táborok célját a burzsoázia ideológiai átnevelésében határozta meg: „... Ily módon fogjuk megteremteni a munka iskoláit.”¹⁸⁵

1919 tavaszán megjelentek a különleges táborokra vonatkozó első dekrétumok azt szorgalmazták, hogy minden területi székhelyen hozzanak létre egy lágert nem kevesebb,

¹⁸² Michael Jakobson: *Origins of the Gulag: The Soviet Prison Camp System, 1917-1934*. Lexington, KY, 1993, 18-26. o.

¹⁸³ Applebaum im. 66. o.

¹⁸⁴ Mihail Geller: *Koncentracionnij mir i szovjetszkaja liyeratura*. London, 1974, 43. o.

¹⁸⁵ Gereben im. 94. o.

mint 300 ember részére, „a város határában vagy közeli épületekben, például kolostorokban, uradalmakban, gazdaságokban stb.”. Előírták a nyolcórás munkanapot, és engedélyezték a családtagokkal való vasárnaponkénti találkozást is. A szabályok egyértelművé tették, hogy itt nem a foglyok átnevelése az elsődleges cél, hanem az, hogy velük teremtsék meg a tábor fenntartásának feltételeit, tehát a táboroknak önfinanszírozóknak kellett volna lenniük az előírások szerint.¹⁸⁶

A lágerek nem tartoztak más szovjet intézmények hatáskörébe, és el voltak zárva a nyilvánosság elől. Az itt fogva tartottakat nem ítélte el rendes bíróság, már ha egyáltalán bíróság elé állították őket. A táborok egyre nagyobbak és befolyásosabbak lettek, ahogy az „ellenség” meghatározása tágult, és a Cseka hatalma növekedett.¹⁸⁷

Az 1920-as évek elején a táborokban érkező rabok valamennyire megőrizhették személyiségüket, saját identitásukat, és még felismerhető volt rajtuk az is, hogy milyen társadalmi rétegből kerültek ki. A letartóztatás „szertartásával” viszont már ekkor is tudatosították bennük, hogy kikerültek abból a társadalomból, ahol tiszteletben tartják emberi méltóságukat. A szovjet politikai foglyok egy része a letartóztatás után sorszámot kapott, és zsákruhába öltöztették. Nők és férfiak egyaránt megalázó testüregi motozáson estek át a gúnyolódó, szadista őrszemélyzet szeme láttára. A 20-as évek végétől a politikai elítéltek társadalomból való kitaszítását célozta az is, hogy a családjuknak kötelezően meg kellett őket tagadniuk, ki kellett őket zárni a pártból és a szakszervezetből is. Nyilvánosan – gyakran a Pravdában közzé tett nyilatkozatban – ítélték el őket rokonaik és embertársaik.¹⁸⁸

A megalázó bánásmód, az elnyomás miatt egyes – főleg az értelmiségi, egykori politikusok közül kikerülő rétegből kikerülő – foglyok csoportjai időnként elkeseredetten fellázadtak, éhségsztrájkokat folytattak és megpróbáltak híreket is kijuttatni a lágerekből. Ennek a letörésére, megakadályozására a kormányzat új megoldást talált ki 1923 tavaszára: a Szolovki szigetcsoporton való elhelyezésüket. Dzerzsinszkij vette rá a szovjet kormányt, hogy az elkobzott egyházi birtokot 1923. október 13-án átadja a Csekának, amelyet ekkor már GPU-nak, azaz Egyesített Politikai Főigazgatóságnak neveztek.¹⁸⁹

Az ezen a fehér-tengeri szigetcsoporton létesített büntetőtelepek jötte létre az első ismert lágerrendszer. A SZLON (Különleges Rendeltetésű Északi Lágerek) már hatalmas területet foglalt el, és legnagyobb kiterjedésű része a kelet-nyugati irányban mintegy 25,

¹⁸⁶ Dekreti, vol. V. 69-70. o. és 174-181. o.

¹⁸⁷ Applebaum im, 76. o.

¹⁸⁸ Gereben im. 96. o.

¹⁸⁹ Applebaum im, 84-88. o.

észak-déli irányban 15 kilométeres Szolovki-sziget volt. A területen számos kolostor, rendház, templom épült korábban.¹⁹⁰

Habár korábban is léteztek már lágerek a Szovjetunióban, azért tekintik a SZLON-t az első lágerrendszernek, mert ez az OGPU irányítása alatt állt, amely először itt szerzett tapasztalatokat arról, hogy miképpen lehet a politikai foglyok rabszolgamunkáját gazdasági célokra felhasználni. (1926-ig ugyanis a politikai foglyoknak nem kellett dolgozniuk, és a köztörvényes elítéltekhez képest privilégiumokat is élvezhettek, például tiszta, világos, egykori szerzetesi cellákban laktak, könyveket, újságokat rendelhettek, sétálhattak, sportolhattak, valamint családtagjaiktól, és az ekkor még engedélyezett Politikai Vöröskeresztől élelmiszersomagokat kaphattak.)¹⁹¹

A táborokban az első években „kulturális nevelőmunka” is folyt, még helytörténeti társaság, önképző kör és kórus is működött. A foglyok saját újságot is kiadhattak *Szlon* címmel, amely 1932-ig létezett. Az 1920-as évek közepétől viszont egyre rosszabbá vált a helyzet a táborokban, részben a túlzsúfoltság következtében. A tömeges letartóztatások miatt annyira megnőtt a lágerek lakóinak létszáma, hogy egy priccsen több rab aludt, oldalt fekve, egymáshoz préselve. Később már többen kénytelen voltak állva tölteni az éjszakát, mert még kevesebb lett az alvóhely.¹⁹²

1925 novemberére a kormány arra a következtetésre jutott, hogy a foglyok munkaerejét jobban ki kell használni. Pjatakov, és több vezető gazdasági funkciót betöltő politikus ezzel kapcsolatban azt javasolta Dzerzsinszkijnek, hogy egyes régiókban hozzanak létre kényszermunkatelepeket. Ezután négy olyan térséget sorolt fel, amelyek sürgős fejlesztést igényelnek. Később ezek mindegyikében (a távol-keleti Szahalin szigetén, az északi Jenyiszej-folyó torkolatánál, a kazah sztyeppén és a szibériai Nyercsinszk város körzetében) kényszermunkatáborokat hoztak létre. Dzerzsinszkij egyetértett a javaslattal, és átadta azt két kollégájának a terv kidolgozása céljából. Sokáig nem tudták eldönteni vezető körökben, hogy a táborok célja a foglyok átnevelése, megbüntetése vagy a rendszer számára gazdasági hasznot hozó munka legyen-e. A kérdéssel foglalkozó intézmények lassanként konszenzusra jutottak abban, hogy a táboroknak önfenntartóaknak kell lenniük.¹⁹³

A SZLON lágereit az 1920-as évek első felében még a Szolovki-szigeteken lévő Kremlből irányították. A Népbiztosok Tanácsa 1925. március 10-i határozatában elrendelte, hogy a politikai foglyokat helyezték át szárazföldi „izolátorokba”. A tábort itt már „az OGPU

¹⁹⁰ Gereben im. 97. o.

¹⁹¹ Applebaum im. 88-91. o.

¹⁹² Gereben im. 99. o.

¹⁹³ Galina M. Ivanova: Labor Camp Socialism. Armonk, New York and London, 2000, 70-71. o.

szolovki koncentrációs táborá”-nak nevezi. 1930-ban a politikai rendőrség felügyelete alatt álló többi lágerral együtt a „javító munkatábor” nevet kapta.¹⁹⁴

Ezután Szolovki nem csak gazdasági egység, hanem „mintatábor” is, ahol a táborok irányításának, munkaerejük kihasználásának megszervezését kifejlesztették. Ebből fejlődött ki később a Gulag-rendszer.¹⁹⁵

A Szovjetunió 43 kormányzóságában 1920 végén már nyolcvannégy tábor volt, 1923 októberére a lágerek száma 355-re nőtt, és 68 297 fogoly raboskodott a területén. A lágerek túltelítettségét mutatja, hogy 1927-ben száz férőhelyre 177 fogoly jutott.¹⁹⁶

A foglyok megfélemlítését szolgálta az is, hogy tudatosították bennük: ők bármit megtehetnek velük, mivel nem állnak semmilyen szerv ellenőrzése alatt. A tábor parancsnoka Alexandr Nogtyev volt, aki azzal fogadta az újonnan érkezőket, hogy „itt nincs szovjet fennhatóság, csak szolovki fennhatóság van. Elfelejtethetnek minden jogot, amivel korábban rendelkeztek. Mi itt a saját törvényeink szerint élünk.”¹⁹⁷

Szolzenyicin is hasonlóképpen emlékszik vissza a Gulag-szigetcsoporthoz című művében, ahol egy Kurilko nevű csekista parancsnok „ismerteti a tábor szabályait” az új rabokkal: „Tudjátok meg, hogy Szolovka földjére ügyész még nem tette a lábát! De nem is fogja tenni! Nem azért jöttetek ide, hogy megjavítsunk benneteket! Aki púpos, azt nem lehet kiegyenesíteni!”¹⁹⁸

Szolovkiban „kísérletezték ki” a lágerek új igazgatási módszerét, az „önigazgatást”, amit Szolzenyicin önelnyomásnak nevezett. Az állandó munkaerőhiány miatt kialakított „önellenőrzés” rendszerében itt más lágerekhez képest nagy számban vettek részt az irányításban köztörvényes bűnözők és volt csekisták is, akik privilegizált helyzetüket önkényeskedésre használták. Gyakran fordult elő, hogy a rabokat megverték, éhezették. Jól szervezett besúgóhálózatot építettek ki, amelyet a lágérparancsnokság „információs-vizsgálati részlegeként” intézményesítettek is. A leleplezett besúgókat egy külön szigetre szállították, fakitermelésre.¹⁹⁹

Az 1920-as évek második felében a vezetés előtt egyre inkább világossá vált, hogy a lágerekben a fő célkitűzés a rabszolgamunka gazdasági célokra való felhasználása lesz. A források szerint ennek a tervnek a kidolgozásában kiemelkedő szerepe volt Naftali Frenkelnek, aki Gulag-rabként tett javaslatot a lágérbeli munka hatékony megszervezésére, az

¹⁹⁴ Gereben im. 100.o.

¹⁹⁵ Applebaum im. 106. o.

¹⁹⁶ Az Októberi Forradalom Állami Központi Archívuma, 393/13/1b, 111. l.

¹⁹⁷ Idézi: Gereben im. 100. o.

¹⁹⁸ Szolzenyicin im. 13. o.

¹⁹⁹ Gereben im. 100. o.

abban rejlő lehetőségek kihasználására. Szolzsenyicin egyenesen őt teszi felelőssé a foglyok agyondolgoztatásáért, az embertelen bánásmódért. Szerinte ő fogalmazta meg Archipelag alaptörvényét: „A foglyból mindent ki kell préselnünk az első három hónap alatt. Azután többé nem érdekel bennünket!”²⁰⁰

Sztálin személyesen is felfigyelt a Frenkel által benyújtott javaslatban rejlő bevételszerzési lehetőségekre, és ennek köszönhetően a „kreatív” rab meglepően rövid idő alatt lépett elő foglyból örré. 1924 novemberében, amikor Frenkel még egy évet sem töltött le büntetéséből, a SZLON igazgatása már kérvényezte idő előtti szabadlábra helyezését, amelyet 1927-ben elfogadtak. Frenkel szervezte meg, majd irányította a SZLON Gazdasági-Kereskedelmi Részlegét, amelyen belül igyekezett és önfenntartóvá, emellett nyereséggé is tenni a lágerrendszert. A SZLON előnyben volt az állami vállalatokkal szemben, mert hosszabb munkaidőt kényszeríthetett az általa dolgoztatott elítéltekre, és emellett semmit sem fizetett nekik. Nem kényszerült pénzt befizetni a regionális költségvetésbe sem. A foglyok ellátására pedig minimális mennyiségű pénzt költöttek. Szolovki vélt gazdasági sikerét mindenhol propagálta a kormány. Ez a siker hamarosan az egész börtönrendszer átalakítását szorgalmazók fő érve lett.²⁰¹

Valószínűleg nem Frenkel ötlete volt az „úgy eszel, ahogy dolgozol” munkarend, amely alapján a foglyok az elvégzett munka arányában kapták az élelmet, viszont döntő szerepe volt ennek a rendszernek a kialakításában és megszervezésében. Ez a módszer kezdetben még csak azt jelentette, hogy a munkáért időnként étellel „fizettek”, majd ebből alakult ki az élelemelosztás és munkaszervezés pontosan szabályozott módszere. Frenkel a SZLON foglyait fizikai erejük, állapotuk alapján három csoportba sorolta: azokéra, akik láthatóan képesek voltak nehéz munka végzésére, azokra, akik könnyű munkára alkalmasak és a betegekre. A csoportok eltérő feladatokat kaptak, és az általuk teljesítendő norma is különbözött. Ennek megfelelően határozták meg az étel-adagot is, amelynek következtében a fejadagok közt óriási eltérések voltak: a legalacsonyabb kategóriába tartozó dolgozók feleannyi élelmet kaptak, mint a legmagasabbba soroltak.²⁰² Ennek végzetes következményei lettek: a jobban táplált foglyok még inkább megerősödtek, a kevés élelemhez jutó gyenge rabok pedig még inkább legyengültek, és végül betegek lettek vagy meghaltak.²⁰³

A helyzetet még súlyosabbá tette, hogy a teljesítendő normákat rendkívül magasan határozták meg. Volt, hogy a dermesztő hidegben olyan hosszú ideig kellett egyfolytában

²⁰⁰ Szolzsenyicin im. 27. o.

²⁰¹ Applebaum im. 110-113. o.

²⁰² Jurij Brodskij: Solovki: Le Isole del Martirio. Rome, 1998, 75. o.

²⁰³ Applebaum im. 115. o.

dolgozniuk a raboknak, hogy végtagjaik megfagytak. A munka jellege is megváltozott, mert Frenkel célszerűbbnek tartotta a nagyrészt képzetlen munkaerőt útépitésre és fakitermelésre használni. A láger terjeszkedni kezdett, mert az egész Karéliai Köztársaságba és az orosz szárazföld arhangelszki régiójába is küldött fogoly-munkásokból álló csoportokat, mert éppen ott volt rájuk szükség.²⁰⁴

A rabokkal való bánásmód ördögi kegyetlenségéről tanúskodnak a Szolovkiban a rabok megfélemlítésére, kínzására használt büntetőcellák, amelyek a Szekerce-hegyen lévő épületben voltak. A „kőzsák”-nak nevezett hírhedt magánzárkák egyik fajtája az egykori kolostor falába vájt mélyedés volt, amelyben a rab sem mozogni, sem felegyenesedni nem tudott. A másik fajtában pedig az egész fal hosszában karvastagságú rudak voltak, és a foglyoknak ezek kellett ülni egész nap, egyensúlyozva. Aki nem tudta megtartani magát és leesett, azt az örök ütni-verni kezdték, vagy testére nehezéket kötve lelökték a magas lépcsősoron.²⁰⁵

1928 és 1939 között itt volt Szolovki központi „izolátora”, ahová a lágerbeli vétséget elkövetett foglyok mellett azok kerültek, akiknek az esetében a rögtönítélő bíróság (a „különleges tanács”) „szigorú elkülönítést” rendelt el. A főként köztörvényes elítéltekből álló őrszemélyzet velük különösen kegyetlenül bánt. A női foglyokat gyakran meg is erőszakolták. Télen azzal kínozták a rabokat, hogy kikergették őket a fagyba, nyáron pedig meztelenül szűnyogfelhőbe kergették, vagy egy kocsirúdhoz láncolták és úgy húzták maguk után őket. Ennek az embertelenségnek sok halálos áldozata volt. A SZLON lágereiben tömeges kivégzésekre is sor került, amelyekre a hátuk mögött dróttal összekötött kézzel kísérték a halálra szántakat. Egyetlen éjszaka alatt, 1929. október 15-én 300 rabot lőttek föbe, majd meggyilkolták a kivégzettek hóhérait is.²⁰⁶

Frenkel vezetése alatt a „politikai fogoly” fogalmának jelentése is változáson ment át. 1925 ősztől a táborokban a köztörvényes és az államellenes bűncselekmény miatt elítéltek közötti megkülönböztetés már megszűnt abból a szempontból, hogy mind a két csoportot összevonva küldték dolgozni Karéliába, hogy ott részt vegyenek a nagy méretű fakitermelési és fafeldolgozási munkálatokban. A lágerrendszerben többé nem ismertek kiváltságos foglyokat, hanem mindenkiben egyaránt a kihasználható munkaerőt látták csupán. Egyéb szempontból pedig a politikai foglyok az 1920-as évek végére már alsóbbrendűeknek bizonyultak a köztörvényesekhez képest. Az elítéltek személye csak annyit számított,

²⁰⁴ NARK (Karéliai Köztársaság Archívuma, Petrozavodszk), 690/66(1/3)

²⁰⁵ Gereben im. 100. o.

²⁰⁶ Gereben im. 101. o.

amennyit a munkaerejük ért, és csak akkor kaptak az épp csak az életben maradásukhoz elegendő élelmet, ha képesek voltak dolgozni. Semmilyen személyhez fűződő joggal nem rendelkeztek most már.²⁰⁷

A rendkívül rossz életkörülmények, az éhezés és a kivégzések mellett a járványok is megtizedelték a foglyok sorait. Szolzsenyicin visszaemlékezése szerint a tifusz-járvány idején Szolovkiban 60 %-os volt a halálozási arány. Az orvosi ellátás rendkívül hiányos volt, száz és száz tifuszos beteg feküdt egymás hegyén-hátán a fűtetlen „színház” termében. Amikor 1929-ben a Közép-Ázsiából érkezett foglyok körében ismeretlen eredetű, fekete himlőre emlékeztető járvány tört ki, a betegség gyógyítására az orvosok nem voltak képesek. ezért egy ember megbetegedése esetén is egyszerűen bezárták a cellát, csak az ételt adták be nekik, és megvárták, amíg mindenki meghal.²⁰⁸

Az 1928-as Kemiben kitört tifusz-járványnak a foglyok több, mint fele vált az áldozatává. A következő évi járványban mintegy 20 000 ember halt meg. A „törvényességi ellenőrzés” csak formálisan működött a lágeretek esetében. A Moszkvából érkező lágerbizottságok időnként megbüntették a különösen kegyetlen öröket és felvigyázó foglyokat, de az általánossá vált szadista bánásmódot nem akadályozták meg, mert ez teljesen egybeesett a sztálini elnyomó államgépezet céljával, az elítéltek fizikai és lelki megtörésével, megalázásával, a rettegés fenntartásával. Az embertelen bánásmódról szóló híreket megerősítették az 1929 nyarán és őszén külföldre szökött foglyok.²⁰⁹

Az igazság nyilvánosságra hozatalának megakadályozása céljából egy bizottságot küldtek Szolovkira, amelynek tagja volt Makszim Gorkij is. A foglyok nagy reményeket tápláltak a híres író látogatásával kapcsolatban, mert mindenki tudta, hogy korábban ellenezte a bolsevik terrort, és emiatt Olaszországba emigrált, ahol több évig is élt. Azt hitték, hogy ha beszámolnak neki az őket ért szörnyű megaláztatásokról, kegyetlenkedésekről és kivégzésekről, akkor ő majd közvetett módon hatni tud a Kormányra, és javítani fognak a bánásmódon. Barátai között ugyanis befolyásos emberek is voltak, például Genrih Jagoda, az OGPU vezetője.

A kedvező kép kialakítása céljából a táborparancsnokság gondos előkészületeket tett: egy napra megváltoztatták a tábor szabályait, a foglyok találkozhattak házastársaikkal. A rabokat elvitték a siralmas állapotban lévő barakkokból, hogy azok kevésbé látsszanak

²⁰⁷ Applebaum im. 117-121. o.

²⁰⁸ Szolzsenyicin im. 30-31. o.

²⁰⁹ Gereben im. 101. o.

zsúfoltnak. Az út szélére gyökér nélküli fákat ástak be, hogy az egy barátságos sétány hatását keltse.²¹⁰

Szolzenyicin elbeszélése szerint Gorkij meghallgatott egy 14 éves rab fiút, és mikor visszatért, sírt. A Gorkij számára a foglyok által írt panaszokat tartalmazó leveleket később elfogták, és a szerzőik közül egyet, valamint a 14 éves fiút kivégezték.²¹¹

Gorkij nem merte az valóságot megírni 1929-es beszámolójában, pedig átlátott a megtévesztő szándékon. Ehelyett elismerő sorokat írt az ottani festői tájról, jó életkörülményekről, emberséges bánásmódról. Gorkij leírásában az elítéltek, a „kimentett utasok” amellet, hogy egészségesek és boldogok voltak, de alanyai voltak egy hatalmas kísérletnek is, amelynek a célja a bűnöző és antiszociális elemek a Szovjetunió hasznos polgáraivá nevelése. Úgy vélte, hogy ennek a nagyszabású kísérletnek a végeredménye majd a börtönök megszüntetése lesz. Gorkij később állítólag azt mondta, hogy ennek a beszámolójának minden sora cenzúrázva volt. Gorkijnak ez az esszéje elérte a kívánt hatást, ugyanis megalapozta azt, hogy a közvélemény számára előkészítse és elfogadhatóvá tegye azt a sokkal kiterjedtebb lágerrendszert, amelyet a felső vezetés már eltervezett.²¹²

A valóság viszont nagyon különbözött a Gorkij által festett idilli képtől: a szigetek egykor virágzó mezőgazdasága addigra romokban hevert. A foglyok ellátása még rosszabbá vált, romlott hallal és híg kásával etették őket, legtöbbjük a súlyos vitaminhiány miatt skorbutban szenvedett. A sziget belső területein semmiféle orvosi ellátás nem volt, és a külső részekén is csak ritkán jelent meg egy-egy orvos. A tisztálkodás lehetetlensége miatt a ragokat több esetben szó szerint felfalták a tetvek. Mivel orvosi ellátásukra nem akart pénzt áldozni a kormány, a súlyos betegeket legtöbbször ellátatlanul hagyták, az orvosok sztrichnint adtak a haldoklóknak, a holttesteket pedig a Golgota-hegyről a tengerbe dobták.²¹³

Az 1929-es „nagy fordulat” után a sztálini terror tömeges méreteket öltött. Egy rendkívül feszített tempójú iparosítás vette kezdetét, amelynek érdekében elfogadták az első ötéves tervet. Ez azt jelentette, hogy az ipari termelésnek évente húsz százalékkal kellett növekednie.²¹⁴ Ezt az iramot természetesen nem tudták tartani, a kezdetleges technológia pedig több esetben hibákhoz vezetett. A kudarcok miatt Sztálin bűnbakokat keresett, akiket „rongálóknak”, „szabotőröknek” bélyegeztek meg, és ítélték el kirakatpereken, mint például

²¹⁰ Applebaum im. 124. o.

²¹¹ Szolzenyicin im. 39-40. o.

²¹² Applebaum im. 126-127. o.

²¹³ Gereben im. 102. o.

²¹⁴ Matthew Payne: Stalin's Railroad: Turksib and the Building of Socialism. Pittsburgh, 2001, 270-271. o.

a Bánya-per 1928-ban, az Ipari párt pere 1930-ban, valamint az 1933-as Metro-Vickers per, amelyeknek az áldozatai a műszaki értelmiség köréből kerültek ki.²¹⁵

A lágerek lakóinak számát az ilyen jellegű perek elítéltei is növelték a harmincas évek első felében. A fogolylétszám emellett gyarapodott a vidéken 1929-ben megindult kényszerkollektivizálással szembeszegülő parasztság képviselőivel, akiket „kulákoknak” minősítettek. Ezen a címen 1930 és 1933 között több, mint kétmillió ember hurcoltak Szibériába, Kazahsztánba vagy más gyéren lakott területekre, amelyet tartózkodási helyként jelöltek ki nekik, további 100 000 főt a Gulag táboraiába zártak.²¹⁶

1929. április 13-án a Kommunista Párt Politikai Bizottsága javaslatot tett egy új, egységes táborrendszer létrehozására, amelyet az OGPU közvetlen ellenőrzése alá rendelt. Ettől kezdve a korábban zsúfolt állami börtönök foglyainak számát csökkentették, a lágerekben raboskodó elítéltek létszáma pedig két év alatt a tízszeresére, 300 000 főre duzzadt. Az új feladatok megoldása érdekében az OGPU átszervezte a lágerekkel foglalkozó Különleges Részlegét, majd Átnevelő Munkatáborok és Munkatelepek Főigazgatóságának nevezte át. Később ezt Táborok Főigazgatóságára rövidítették. Az ebből származó betűszó lett az a név, amelyen a lágerrendszer ismertté vált: a GULAG.²¹⁷

Az 1930-as években felerősödő elnyomó politika a lágerrendszer nagyfokú terjeszkedését eredményezte. Az hatalmas méretű balti-fehér-tengeri csatornaépítés 250 000 fős rabszolga-munkaerőt kívánt, és ennek érdekében rohamosan növekedett az ítéletek száma. 1932 elején a kívánt létszámot a Gulagon raboskodó elítéltek száma ötvenezer fővel meg is haladta. Az embertelen ütemben folyó balti-tengeri csatornaépítés során az évi halálozási arányszám a 10 %-ot is elérte.²¹⁸ Ebben közrejátszott az is, hogy nem volt semmiféle technológia, gépek, ezt az embertelenül kimerítő munkát a rabok teherautók, gépek nélkül, kézi eszközökkel, talicskákkal, néha lovak segítségével végezték.²¹⁹

Annak ellenére, hogy az 1930-as években a politikai rendőrség és a rendőrség táborai közötti hivatalos megkülönböztetés megszűnt, a különbségtétel abban a formában mégis megmaradt, hogy a veszélyesebb bűnözők és a politikai foglyok számára „lágereket”, a rövidebb időre elítélt köztörvényes bűnözők elhelyezésére pedig „telepeket” létesítettek, amelyek a munkaszervezés, az élelmezés és a mindennapi élet szempontjából sok mindenben

²¹⁵ Applebaum im. 129-131. o.

²¹⁶ Viktor Zemszkov. A kulákok kitelepítése az 1930-as években. In: Krausz Tamás (szerk.): Gulag – A szovjet táborrendszer története, Pannonica Kiadó, Budapest, 2001, 275-280. o.

²¹⁷ Applebaum im. 138. o.

²¹⁸ Courtois im. 211. o.

²¹⁹ V. G. Makurov: Gulag v Karelij: szbornyik dokumentov i materialov, 1930-1941. Petrozavodszk, 1992, 86. o.

hasonlítottak egymásra. Sztálin meg volt róla győződve, hogy az új eredmények, amelyeket az iparosítás terén a foglyok rabszolgamunkájára támaszkodva el tud érni, még inkább megerősítik tekintélyét és megszilárdítják hatalmát.²²⁰

1934 júliusában, miután NKVD-vé alakították a GPU-t, a lágerrendszer 780 kisebb büntetőtelepet olvasztott magába, mivel úgy vélték, hogy ezek, az addig az igazságügyi népbiztosság irányítása alá tartozó telepek nem voltak elég termelékenyek, és emellett rosszul is igazgatták őket. Nem sokára központi helyet foglaltak el a Szovjetunió gazdaságában a hatalmas büntetés-végrehajtási kombinátok, amelyek mindegyike foglyok tízezreit dolgoztatta. 1935. január 1-jén már több, mint 965 000 rabot őriztek a Gulag immár egyesített rendszerében, amelyek közel háromnegyede munkatáborokban dolgozott, a többi része pedig munkatelepeken. A Gulag táborai ekkor már szinte behálózták a Szovjetunió területét.²²¹

A levéltári források alapján arra következtethetünk, hogy a jelentéktelen bűncselekmények miatt kiszabott büntetések éppen akkor lettek súlyosabbak, amikor a táborok terjeszkedőben voltak és sürgősen több rabszolga-munkaerőre volt szükség, amely valószínűleg nem pusztán véletlen egybeesés. Például Jagoda 1934-ben levelet írt ukrainai alárendeltjeinek, amelyben sürgősen 15-20 ezer „munkára alkalmas” rabot követelt tőlük. Sztálin a letartóztatásokkal egyaránt akarta megvalósítani gigantikus gazdasági terveit, és ugyanakkor meg is akart szabadulni „ellenségeitől”.²²²

A 30-as évek második felében, a „nagy tisztogatások” hatására kétszeresére nőtt a Gulag népessége, 1941 elejére már 1 930 000 fő szenvedett a lágerekben. Csupán egy év alatt, 1937-ben 700 000-el nőtt a létszámuk.²²³ Az új elítéltek tömeges beáramlása annyira szétzilálta a termelést, hogy 13 %-al csökkent 1936 óta. A zsúfoltság miatt a napi élelmiszer-fejadagokat tovább csökkentették, és annyira leromlottak a foglyok életkörülményei, hogy 1937-ről 1938-ra megkétszereződött a halálos áldozatok száma.²²⁴

A foglyok nem csupán az éhezés és túlhajszoltság miatt haltak meg. Sztálin most már nem elégedett meg „ellenségeinek” börtönökben, lágerekben való elzárásától, hanem a megsemmisítésükre törekedett. Ezért 1937. július 30-án az NKVD egy rendeletet bocsátott ki „az egykori kulákok, tolvajok és más szovjetellenes elemek”-re vonatkozóan, amely kivégzési kvótákat tartalmazott a kényszermunkatáborokban raboskodó foglyokkal kapcsolatban.²²⁵

²²⁰ Applebaum im. 140-141. o.

²²¹ Courtois im. 211-212. o.

²²² Applebaum im. 142. o.

²²³ V. Zemszkov: Gulag. In: Szociologicszeszkoje isszledovanyija, 1996/6. sz., 11-15. o.

²²⁴ GARF (Orosz Föderáció Állami Archívuma, Moszkva), 9414/1/OURZ, In: A Kokurin gyűjteménye

²²⁵ 00447. Prikras, In: Alekszandr Gurjanov (szerk.): Repressziji protyiv poljakov i polszkih grazsdan. Moszkva, 1997, 22-43.

1937. augusztus 25-én Jezsov egy másik parancsot is aláírt, amelynek alapján ki kellett végezni a lágerek politikai elítélteit. Szolovkiban például 1200 rabot kellett kivégezni az előírt irányszám alapján.²²⁶

Ennek hatására 1939-ben Lavrentyij Berija, az új belügyi népbiztos erélyes lépéseket tett a rabok munkájának „ésszerűsítésére”. Egy 1939. április 10-én kelt, és a politikai bizottsághoz intézett följegyzésében vázolta fel „Gulag-át szervezési programját”. Ebben kifejtette, hogy szerinte elődje, Jezsov az „ellenség vadászatot” helyezte előtérbe az „egészséges gazdaságirányítással” szemben. Így a rabok élelem-fejadagja „börtönben üldögélő emberekre volt kiszámítva”. Azt javasolta, hogy ezt emeljék meg, a munkaidőt növeljék napi 11 órára, a „lógósokat és a termelés hátramozdítóit” pedig büntessék meg.²²⁷

A reform hatására a lágerek termelékenysége ismét megnőtt, a halálozások száma csökkent és a táborok lakóinak száma rohamosan növekedett. A táborok valódi ipari óriásokká váltak.²²⁸ A kényszermunkát a gyermekjátékok készítésétől a katonai repülőgépek gyártásáig szinte minden ipari ágazatban felhasználták. A lágerrendszer most már a központi állami szervek által irányított, szervezett ipari komplexummá vált.²²⁹

A tömeges kivégzések 1939-től a lágerekben megszűntek, de a kegyetlen bánásmód, a munkakörülmények innentől kezdve Sztálin 1953-ban bekövetkezett haláláig lényegében változatlanok maradtak. A cél azonban most már nem a foglyok megsemmisítése, hanem munkájuk minél hatékonyabb kihasználása lett.

V., A sztálinista joggyakorlat következményei:

A szovjet büntetőjognak a diktatúra szolgálatába állítása addig példátlan méretű tömeggyilkossághoz vezetett, amely mintegy húszmillió áldozatot követelt.

- 720 000 embert végeztek ki, ebből több, mint 680 000-en két év leforgása alatt, 1937-38-ban koncepciós perek áldozataivá váltak.

²²⁶ Memorialnoje kladbiscse Szandormorh 3.: 1937, 27 Oktyabrja-4 Nojabrja (Szoloveckij etap), Szentpétervár, 1997, 160-167.

²²⁷ O. Hlevnyuk: Prinugyityelnij trud v ekonomike SZSZSZR, 1929-1941 (Kényszermunka a Szovjetunió gazdaságában). In: Szvobodnaja Mysl, 1992/13. sz., 88-89. o.

²²⁸ N. G. Ohotyin – A. B. Roginszkij (szerk.): Szisztyema ispravityelno-trudovih lagerej v SZSZSZR, 1923-1960: szpravocsnik, Moszkva, 1998, 308. o.

²²⁹ Applebaum im. 242. o.

- Körülbelül 400 000-en haltak meg lágerekben, legalábbis ennyi a nyilvántartott halálesetek száma.

- 600 000 körüli halálesetek tartanak nyilván a deportáltak, „áttelepítettek”, illetve különleges telepesek között.

- 6 millióan haltak meg az 1932-33-as éhínség következtében. A tömeges éhhalál leginkább az erőszakos kollektivizálásnak tudható be, valamint annak, hogy az állam lefőlözte a kolhozok termését.

- A Gulag táboraiba és telepeire 1934 és 1941 között 7 millió ember került, az 1930-33-as időszokról nincsenek megbízható adatok. Közülük sokan úgy haltak meg, hogy ezt nem vették nyilvántartásba.²³⁰

Hivatkozott irodalom:

- 1., Robert Conquest: Kegyetlen évszázad. XX. Század Intézet, Budapest, 2003
- 2., Krausz Tamás: A sztálini rendszer kialakulásának történelmi okairól és jellegéről. Budapest, 1995
- 3., Bibó István: Az európai társadalomfejlődés útja. In: Bibó-breviárium: szemelvények Bibó István műveiből. Válogatta: Debreczeni József, Alexandra, Budapest, 2011
- 4., Richard Pipes: Russia Under the Bolshevik Regime (Oroszország a bolsevik rezsim idején). New York, 1993
- 5., Marcel von Hamersveld-Michiel Klinkhammer: Könyörtelen messianizmus – A kommunizmus követői és áldozatai. Kairosz Kiadó, Budapest, 2000
- 6., Vellay, G. (szerk.): Discourses et Rapports de Robespierre. Paris, 1908
- 7., Karl Marx-Friedrich Engels: Historisch-Kritische Gesamtausgabe. 1. Teil, VII 423
- 8., Trotsky, Collected works, IV., 108
- 9., Paul Johnson: A modern kor – A 20. század igazi arca. XX. Század Intézet, Budapest, 2000
- 10., Alekszandr Solzsenyicin 1975. június 30-án, Washingtonban tartott beszéde: Alexander Solzhenitsyn Speaks to the West. London, 1978
- 11., E. H. Carr: The Bolshevik Revolution. 1917-1923, 2 kötet, London, 1979, 157.
- 12., Harrison Salisbury: Black Night, White Snow: Russia's Revolutions, 1905-1917. London, 1978
- 13., V. I. Lenin: Állam és forradalom. 1917
- 14., V. I. Lenin: Collected Works. XXVII., 296
- 15., T. H. Rigby: Lenin's Government: Sovnarkom. 1917-1922, Cambridge, 1979

²³⁰ Courtois im. 214. o.

- 16., Ian Kershaw-Moshe Lewin: Sztálinizmus és náciizmus. Szukits Könyvkiadó, Budapest, 2005
- 17., Arch Getty-Roberta T. Manning: Stalinist Terror: The New Perspective. Cambridge, Cambridge University Press, 1993.
- 18., Boris A. Starkov: Narkom Ezhov, In: Getty-Manning: Stalinist Terror.
- 19., Krausz Tamás: Az „összeesküvés-elmélet” sztálini iskolája. In: http://lakatos.free.fr/page20/Osszeeskuveselmeketek/files/page8_6.pdf
- 20., Moshe Lewin: Grappling with Stalinism, In: The Making of the Soviet System.
- 21., Horváth Pál (szerk.): Általános jogtörténet (A jogállamiság útvesztései). II. kötet, ELTE, 1993
- 22., Sipos Péter-Zinner Tibor: A szovjet koncepciós perek háttéréhez, 1. rész, Belügyi Szemle, 1990, 28. évf., 8. sz., 76. o.
- 23., Alekszandr Nyekrics: A szovjet múlt tisztázásához: Részletek a Harvard Egyetem Orosz Kutatóközpontjában 1992. február 12-én elhangzott előadásból (ford.: Belányi György), Aetas, 1993. 2. sz., 169. o.
- 24., Amy Knight: Who Killed Kirov: The Kremlin's Greatest Mistery, Hill and Wang, 1999
- 25., GA RF. F. R– 479. Op. 1.,3. dok. 23-24. Dokument opublikovan vo 2-m tome nasztojascsego izdanyija
- 26., Andrej Januarjevics Visinszkij: A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952
- 27., Kahler Frigyes: Gondolatok a koncepciós perekről. In: Jogállam és diktatúra II. - Tanulmányok a koncepciós perek világáról, Kairosz Kiadó, Budapest, 2008
- 28., Isaac Deutscher: Sztálin, Budapest, 1990
- 29., Joseph E. Davies: Moszkvai jelentés, Anonymus, Budapest, 1945
- 30., Kádár Miklós: Szovjet büntetőjog és eljárás, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1959
- 31., Stéphane Courtois – Nicolas Werth – Jean-Louis Panné – Karel Bartosek – Jean-Louis Margolin – Andrzej Paczkowski: A kommunizmus fekete könyve – Bűntény, terror, megtorlás, Nagyvilág, Budapest, 2001
- 32., Czéh Zoltán: A Gulag logikája és funkciója. In: Krausz Tamás (szerk.): Gulag – A szovjet táborrendszer története, Pannonica Kiadó, Budapest, 2001
- 33., Dmitrij Lihacsov: Voszpominanyija, Szankt-Petyerburg, 1995
- 34., Dekreti, vol. V. 69-70. o. és 174-181. o.
- 35., Az Októberi Forradalom Állami Központi Archívuma, 393/13/1b, 111. l.
- 36., Alekszander Szolzsenyicin: A Gulag-szigetcsoporth, II. kötet, Új Idő, Debrecen, 1989
- 37., NARK (Karéliai Köztársaság Archívuma, Petrozavodszk), 690/66(1/3)
- 38., Jurij Brodskij: Solovki: Le Isole del Martirio, Rome, 1998
- 39., Matthew Payne: Stalin's Railroad: Turksib and the Building of Socialism, Pittsburgh, 2001
- 40., Viktor Zemszkov. A kulákok kitelepítése az 1930-as években. In: Krausz Tamás (szerk.): Gulag – A szovjet táborrendszer története, Pannonica Kiadó, Budapest, 2001
- 41., Genrih Jagoda, 434. o.
- 42., V. Zemszkov: Gulag. In: Szociologicseszkoje isszledovanyija, 1996/6. sz., 11-15. o.
- 43., GARF (Orosz Föderáció Állami Archívuma, Moszkva), 9414/1/OURZ, In: A. Kokurin gyűjteménye
- 44., 00447. Prikraz, In. Alekszandr Gurjanov (szerk.): Repressziji protyiv poljakov i polszkih grazsdan. Moszkva, 1997
- 45., Memorialnoje kladbiscse Szandormorh: 1937, 27 Oktyjabrja-4 Nojabrja (Szoloveckij etap), Szentpétervár, 1997

- 46., O. Hlevnyuk: Prinugyityelnij trud v ekonomike SZSZSZR, 1929-1941 (Kényszermunka a Szovjetunió gazdaságában). In: Szvobodnaja Misl, 1992/13. sz., 88-89. o.
- 47., N. G. Ohotyin – A. B. Roginszkij (szerk.): Szisztjema iszpravityelno-trudovih lagerej v SZSZSZR, 1923-1960: szpravocsnik, Moszkva, 1998
- 48., Michael Jakobson: Origins of the Gulag: The Soviet Prison Camp System, 1917-1934, Lexington, KY, 1993
- 49., Mihail Geller: Koncentracionnij mir i szovjetszkaja liyeratura, London, 1974
- 50., Galina M. Ivanova: Labor Camp Socialism, Armonk, New York and London, 2000
- 51., 5., Hannah Arendt: A totalitarizmus gyökerei, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992
- 52., Horváth Pál: A szovjet jog kialakulásának történelmi tapasztalatai. Jogtudományi Közlöny, 35. évf., 5. sz., 1980, 317-324. o.

Egyéb felhasznált irodalom:

- 1., Kun Miklós: Oroszország válaszüton. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2012
- 2., Krausz Tamás: Sztálin élete és kora, Pannonica Kiadó, Budapest, 2003
- 3., Simon Sebag Montefiore: Sztálin – A vörös cár udvara, Alexandra, Budapest, 2007
- 4., Martin Amis: Koba, a rettenetes, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004
- 5., Türk Attila: Diktatúrák fénykora, Anno Kiadó, Budapest, 2007
- 6., Isaac Deutscher: Sztálin – Politikai életrajz, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990
- 7., Kun Miklós: Az ismeretlen Sztálin, Athenaeum 2000 Kiadó, Budapest, 2002
- 8., Dmitrij Volkogonov: Győzelem és tragédia, Zrínyi Kiadó, Budapest, 1990
- 9., Barna Péter: A. J. Visinszkij: A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban-című művéről, Jogtudományi Közlöny, 1953, 8. évf. 8. sz., 336-343. o.
- 10., Kiss Ilona: Egy kegyetlen évtized, 1929-1938. Rubicon, 1993, 3. sz., 38-41. o.